

Kodu = maalt.

Wälja annud

J. Jung.

Tartus, 1879.

Trükitud S. Laakmanni kulu ja kirjadega.

Kodu=maalt Nr. 7.

Sakala maa

ja

Wiliandi lossi ja linna aja loust.

Lõpetuses mõned Wiliandi maa rahwa wanad jutud.

Wälja annud

J. Jung.

Tartus, 1878.

Trükitud S. Saafmanni tulu ja kirjabega.

7. 1878. 1878. 1878.

1878. 1878. 1878.

1878.

1878. 1878. 1878.

Дозволено цензурою. — Ревель, 2. Сентябрь 1877 г.

1878. 1878. 1878.

1878. 1878. 1878.

1878. 1878. 1878.

1878. 1878. 1878.

Sakala maa ja Wiliandi lossi ja linna aja loust.

Zmet wõite teie jutustada,
Wiliandi ja ka Sakala.
Silma wesi weereb lõppemata,
Kui so kõnet kuulen, kallis isamaa!

Wiliende ehk praegune Wiliandi seisab wana enne-
muistse Gestlaste Sakala maa sees. Wiliandi nimi,
mis juba ammu pagana ajast sellel kohal olnud, näis
sellest tulnud olewat, et selle ümberkaudne maa üks
hää wiljaandja maa on, kuida S. Neus (Nevals
sämmtl. Namen, pag. 32) seda ka seletab.

Suba see nimi tähendab, et Gestlased ammu enne
Saklaste seie tulekut üks põllu harija ja kindla elu-
aseme pidaja rahwas on olnud, mis ka ühtlase tun-
nistab, et see rahwas omast loomulikust, harimata olekust
wälja oli kaswanud ja hää hariduse järje pääl olnud.
Sedasamma tunnistawad ka mitmed wanad ajalugude
kirjutajad, nii kui Kasstodor *), Goothi rahwa tuninga

*) Magnus Aurelius Cassiodorus, sünd. 465 aastal
p. Kr., surnud aast. 577. — Tema ministri ammeti kirjad
on: Variarum librii XII, ja pääle selle Historia Gothorum.
— Kuningas Theodorich, sünd. aast. 455 p. Kr., surnud
30. Aug. 526 aastal. —

Teodorih riigi kantsler Itaalia maalt, kes enam kui 1300 aasta eest tagasi, see on kuuendama aastasaea hakatusel ühe Gesti kuningale oli kirjutanud *), kus sees Teodorih teda tänab, et neil see igatsus olnud, temaga endid tutwaks teha, ja et nemad saadikuid tema juure Itaalia maale saatnud, kes temale bernsteini kingituseks toonud, mis eest tema ka wäga tänab.

Nõndasammuti kirjutab ka Angelsaksi wõi Inglis maa kuningas Alfred **) omas Põhja Giroopa reisi-kirjades ***) , mis ta isi oma filmaga olla näinud, — kui uhkeste Gestlased omad triznad, wõi surnu matused olewat pidanud, kus juures lõikfugu mängid ja wõidu ratsa sõidud olla peetut.

Ra on Gestlased enne Sakslasi wägewad sõa- ja meremehed olnud, kuida Breemeni Adam ja Snorro aastal 1076 kirjutawad, ja et nemad oma wäega ja laewadega 1. Juunil 1188 Rootsi maale Mälari järwe läinud, kus nad suure ja kange Sigtuna linna ära rikkusiwad, kus wana Skandinawia jumala Dbiini tempel ja auustamise koht on olnud, kust Rootslased siis Gamla-Upsala oma jumalaga pidant põgenema ja sinna kuninga Kaanuti al Stokholmi linna asutanud. Praegu pannakse neid Sigtuna fangeid müüri waremid ja neljanurgelisi tornisi wäga immeks, mis juba ligi 700 aastat Stokholmi ja Upsala wabel seisawad, et kuida selleaegse nii kehwa sõariistadega wõimalik on olnud, üht niisugust kangeid linna ära rikkuda, mis üle praegu weel Rootsi rahwa suus palju wanu jutte liiguwad.

*) Libr. V. variarum Epist. 2.

**) Kuningas Alfred, sünd. aastal 849 p. Kr.; käis Põhja Giroopa maal reistmas; surnud 26. Oktobril 901.

***) Siehe Ritter Porthan's Commentar über Alfred in Antiquitets Accademiens Handlingar, Tomo VI., pag. 31 bis 106. Stockholm 1800.

Gestlased ostsid ja waenelikud pääle tungimised kulla ja hõbedaga ära, olivad rikkad kauplemise, põllu-
harimise ja mereriisumiste läbi, kuidas ajakirjutajad
Peeter Dolai, Lāti Hendrik, Hiärne j. n. t. seda ju-
tustawad.

Ra tähendamad kõik Gestlaste wanad kindlused
ja kantsid, kuhu asemele Sakslased hiljemalt kõik omad
lossid ehitasiwad, — nende osawust ja haridust; sest
neis kindlustes elasiwad nende pääwanemad, kes rahu
ajal omas nõuu kogus tüli asju seletasiwad ja sõas
nende juhatajad ja päälikud olivad. Ehk kül Gestlased
lubja ja liiwaga müüri tööd ei tunnud, siis olivad
nende kindlused kiwidest ja mullast üles tehtud walli-
dega warjatut, kuhu pääle weel, kanged palkidest piha-
puu aiad ehk seinad ehitatut olivad.

Nõnda ei wõi mitte ütelda, et Gestlased enne Saks-
laste seie tulekut oma ihuliku elu poolest rumalad,
kehwad ja harimata on olnud, kuidas mitmed meie ajal
seda on püüdnud teha *). Gestti rahwa kehwas ja
rumaluse aeg hakkab nimelt sellest ajast pääle, kus
Sakslased neid eneste orjeks, ja endid nende isandiks
tegiwad, mis üle wana Rüksow juba 16 aastasaeal
libedaste kaebab. — Tartu Zeitung Inland 1837
räägib sagedaste siitmaa rahwa kehwasest, ja sellest, mis
läbi see rahwas kehwas ja rumalaks on saanud, mis
juba 14. aastasaea keskajast saadik kestnud ja kuidas
Rooma paawst mitme kirja läbi nõudnud, et selle maa
rahwa elu peaks parandatud saama.

Siäranis tähtis on üks mõisnikude maapäewa
(Landtag) otsus**), mis aastal 1484 Juuli kuul

*) Ja G. R. Jakobsoni waleks on ajanud, kui tema
omas isamaa kõnedes ühest endisest Gestlaste walguse ajast on
rääkinud.

**) Dupels neue nordische Miscellanen VII. u. VIII.,
pag. 475; — vergl. mit von Bunge Entwicklung, pag. 99.
Anmerk. 70.

Sakala maal Karksi lossi ligidal Wäämeli külas *), siitmaa rahwa suure waesuse ja lehwuse pärast on peetut. Pääasi, mis pärast see maapäew Karksis sai peetut, oli aga see, et üksi mõisnikude enda kasu seda sundis tegema, nimelt, et talunikud vähemalt nii kaugele saaksiwad hoitut, et nad mitte nõnda nälga ei jääksiwad, et neile enam tegu ei jõua teha. Kuidas ka papid, ordu ja linnad seda maad on imenud, seda näitab Wäämelis ülespandut protokoll selgeste, mis mina siin järel lugeda annan.

„Uuuväärt siitmaa isad ja piiskopid muretseswad oma abimeestega ainult aga üksi isieneste ja oma kiriku eest, ja neil on kõiki küllalt isieneste ja oma kõhu tarwiduseks. (Sest kui üks pap ilma testamendita suri, siis langes tema warandus kõik piiskopi osaks.) Kõrge auuväärt ordumeister ja tema ammetnikud mõlleswad üksi isieneste ja ordu kasu pääle; niisammuti otsiwad ka linnad isieneste ja kaupmeeste kasu. Nõnda walwab igauks aga oma eest, mis aga mitte selle maa hääks ei tule, waid kõige suuremaks kahjuks. Pappide ja ordu läbi lähäb wäga palju raha ja warandust Rooma paawsti kätte ära, kõik siitmaa häwituseks; ümber käijad kaupmehed petawad ja riisuwad mõisnikud ja talunikud paljaks, sest et nad nende käest wilja, waha, linad ja elajad tühja hinna eest siis ära ostawad, kui neil raha häda pärast tarwis on, keda nad häda ajal neile jälle kabe- ja kolmekordse hinnaga tagasi müüwad; mõisnikud peawad seda niisuguse hinna eest siis jälle nende käest tagasi ostma, et nende talunikud mitte nälga ei sure, kuida wiimseil aastail tuhanded neist nälja hädasse ära on surnud. Palju asju saawad ka wägise, ülekohtusel wiisil alamate käest ära kistut, kuida Saaremaa piiskop Westberg teeb, mis alamatele palju häda toob ja paha meelt nende hulgas kaswatab. Meie tahame siis siit-

*) Wisist praeguse Karksi mõisa kohal?

maa piiskoppisi, ordumeistrid ja linnasi paluda, et nemad oma kasu püüdmist maha jätaksivad ja Sumala kasu järele õiget kristliku walitsust siin maal peaksivad."

Ka waimuliku elu ja hariduse pärast tehti Wäämelis otsuseks, „et iga üks, kes üle 12 aastat wana oli, kolmkord aastas pidi paastuma ja wet ja leiba sööma, nimelt Neljapäewa õhtul pärast kolmainu püha, Heina Maarja päewa õhtul ja Jõulu Laupäewa õhtul; aga kui ta seda ei tahtnud teha, siis pidi ta kiriku kasusse ühe sillingi maksma.“ — Ommeti oliwad talunikudel kõik ühesugused paastu päewad, kus nad wet ja leiba pidivad sööma.

Pääle muu mõnesuguse kinnitatut talunikude maksude tehti otsuseks, „et mõisnikud ialgi isieneste wahel talunikude maksusi ei suurenda, waid neid küll halastuse pärast vähändada wõiwad, et talunikud häda pärast ära ei jookse ega kaabakaks ei lähä.“

Et neidki otsusi mitte ei peetut, seda tunnistab Fromhold von Tiefenhauseni tähelepanefu wäärt kaebdus, selleaegse ordumeistri Bernhard von der Borg wastu, tema ülekohtu ja wägiwalla tegude pärast*).

Ka selle poolest, kuidas ristiusu õpetust meie noore rahwale on antut, — annawad wanad kirjad meile täädust**). 16 aastaseal, ehk ka ennegi, oli siitmaa talunikudel see wiis, et nemad omad kümnesed ja maksud Mikke päewast kunni Jõuluni mõisa ära maksivad. Maksu päwil kogusivad nad endid koku, kus nad söiwad, jöiwad ja tantsisivad, kuhu nemad omad mõisa härrad ja nende wõerad ka on pidant kutsuma, ja neid sääl üles pidama. Need päewad kutsuti waku päiweks. Neil wakupäiwe aegul olla Riia piiskop Kaspar Linde

*) Siehe Supels' neue nord. Miscell. VII. u. VIII., pag. 351.

**) Einhorn Reformatio gentis letticae, — u. Script. rer. liv. II. 615.

(1509—1524) kõige oma piiskopliku mõisate pääl ümber reisinud ja lastnud wakude pääl Lätlaste lapsi, kes usuõpetust olla saanud, enese ees üle katjuda. Kes midagi olla mõistnud, neile lastnud ta isikranis weel hästi süüa ja juua anda, aga kes mitte ei ole mõistnud, need lastnud ta läbi witsutada*).

Kui nüüd arwame, et siitmaa rahwas witsutamise läbi täielise Jumala tundmisele on saanud, siis effime wäga; sest ristiusu laotaja ja kaitjja ordu lagunemise ajal 16 aastasaeal letame meie oma maarahwast kindla tääduste ja ammetliku tunnistuste järel, kõige suurema waesuse, kõige sügawama rumaluse, ebausju ja ebajumala teenistuse sisse surutut**).

Nõnda palju tähendusels, kuidas meie maa lugu enne olnud ja kuidas see wiimaks läinud. Sellepärast ei ole mitte ime, kui Gestlased oma pääle tulijaid wakra ja kindla meelega tagasi tõrjusiwad, ja neid oma piiride sees ei sallinud. Nõnda oli siis Sakala esimene Gesti maakond, kust ristiusu toojad tule ja mõegaga sügawamale Gestlaste maa sisse tungisiwad. Sakala ümber seisiwad õhtu pool Sidumea (Lemsal), Salatst, Metsepole; põhja pool Järwa, Nurmegunde (Böltkama) hommiku pool Wirtsjärw ja Ugaunia (Tartu) maa.

Kõige kuulsam ja kindlam oli Wiliandi kindlus wõti linn Sakala maal; pääle selle oliwad weel

*) Aastal 1854 oli Gestimaa Düri kiriku õpetaja ka wastu Zuuru kihelkonna piiri ühes kõrtsis — sest talumajad oliwad selle tarwis tõlbmata, ja koolist ei olnud — wanu ja noori kihelkonna inimesi katsumas ja loetamas. Ommeti ei olnud sääl lugejad ja mõistjad nii õnnelikud, et keha täie süüa ja juua clekstiwad saanud; aga kes ei mõistnud, mis nõuti, need saiwad waimuliku isa poolest Kaspar Linde moodi kül naha täie witsu.

**) von Rutenberg, Gesch. der Ostseeprovinzen II. Theil, pag. 299.

Dowele*) ja Burke kindlused Rubja ja Karksi wahel olnud, mis wistist Homeli ja Puderküla mõisate kohal arwatakse olemat seisnud, aga kelle aset mitte enam tunda ei ole, sest Kaupo põletas need oma Liwlaste ja Lätlastega aastal 1211 juwel põhjani maha ja häwitas koguni ära, kuhu ka Sakslased pärast enam midagi pääle ei ole ehitanud. Siis oliwad Sakala maal weel Karksi, Helme ja Larnastu lossid, mis wistist rüütlite ajal on ehitatud. Wiimaks räägib Läti Hendrik weel ühest Sakala ülema Lembitu kantsist, keda ta Leole nimetab, aga ommeti Paala jõe ääres ütleb olemat. Kui nüüd, kuida rahwas räägib, üks wana Gestlaste kindluse ase Willandi=Jaani kihelkonnas, Lehowa mõisa piiris olla, siis wõib see ehk wahest Lembitu kants Leole olla olnud, ja et Läti Hendrik Nawesti jõge ehk Paala jõeks on pidanud, nagu wamenad aja kirjutajad Pernu jõge ka Oma jõeks, kui ka Pernu linna Embel, see on Oma jõgi, on nimetanud**). Sääb aga Läti Hendriku Paala jõgi ikka Põltsama jõeks, siis on Leola kants Põltsama lossi asemel seisnud, sest et Nurmegunde, kus Leole seisis, üks Sakala maa jagu on olnud.

Wiliandi nimet leiame meie Läti Hendriku aja raamatu hakatuses (Cap. I, § 7.) kõige esimest korda nimetatud, aga mis jääb juures tähelepaneku wäärt, ei mitte selle Wiliandi koha, waid ühe kõige esimese, siin maal ristitatut Liwlaste järele, keda piiskop Meinhard aastal 1187 Riigas olla ristitud. Rogemata ei wõi see sugune nimetus mitte tulnud olla, sest Meinhard oli oma missiooni tööd jääb juba ligi kolm aastat tegemas ja lastis Ükskülasse Liwlaste kaitsmiseks Littawi rahwa wastu kivist, lubjast ja liiwast kange kantsi

*) Jakobsoni kooli lugemise raamatus II. jagu, lehek. 180 wõksit „Dleme“ kirjutatud.

**) H. Neus, Revals sämmtl. Namen, pag. 6 u. 9.

teha, keda ta siis Liivlastele lubas kinkida, kui nemad ristiti usu vastu võtavad. Muidugi olivad Liivlased selle üle rõõmsad ja lubasivad wande läbi finnitades ristmist vastu võtta.

Niisugune hää kindluse saak kui ka uudise himmu, võivad Wiliandi Gestlasi ka sinna ajanud olla, kus kõigile niisugused kanged kantsid paljalt ristmise vastu võtmise eest kinkida lubati, ja Wiliende võib üks Sakala-Wiliandi wanem olla olnud, kes ennaft Üstkülas sellepääle ristida lastis, et tema ka ühe niisuguse imeliku kange kantsi enesele võiks saada. Võimalik võib see ka sellepärast olla, et Liivlased ja Gestlased ühest jugust rahwas olivad. — Seda arvamist ei või küll historialikult kuhugi toetada, sellepärast jääb see aga paljaks arvamiseks.

Esimene Sakslaste kokku puutumine Gestlastega oli aastal 1208 Ugaunia maal. Gestlased olivad Sakslaste kauba woorid Pihkwa tee pääl ära riisunud; nüüd tulivad nad Lätlastega Gestlaste käest seda taga nõudma ja preester Hendrik ka nendega. Gestlased ei võtnud nende rahu tingimist vastu, ega annud ka riisutut kaupa tagasi; sellepärast tulivad Riiglased ja Lätlased uueste sõwawäega Ugaunia maale tagasi, riisusivad ja põletasivad külad ja Dtepää kantsi paljaks, tapsivad palju inimest ära ja läksivad saagiga oma maale tagasi.

Sellepääle kutsusivad Ugaunialased Sakalasi endile appi, läksivad Trikatua Lätlaste sekka ja tegivad sääl niisammuti. See oli ka 1208-mal aastal. Selle wiisiga tuleb Sakala nimi Läti Hendriku ajalous (Cap. XII, § 6.) kõige esite ette.

Eht küll Gestlased Lätlastele seekord mitte palju kurja ei teinud ja Lätlased neile Beweri kantsi juures koguni ristiusu iket pakkunud, pöörasivad Gestlased paha meelega oma foju poole tagasi, ja ei võtnud nende pakkumist mitte vastu.

Sellepääle saidvad Lätlased jälle wihaseks ja tuliwad eesnimetatut aastal oma ülemate Russini ja Waridoti al jälle Sakala maale, kus nad hommikust õhtuni kõik mehed, naised ja lapsed, kui ka kolmsada ülemat Sakala wanemat ära tapnud, kunni nad tapmisega üsna ära wäsinud. Teisel päewal olewat Lätlased külad puhtaks riisunud, palju suuri ja weiksid elajaid, kui ka tüdrukud ligi wõtnud, keda nad elama jätnud, ja oma maale tagasi läinud. Beweri kantsi juures olewat nad selle wõidu eest Jumalat tänanud, ja Russin olewat öölnud: „Minu lapse lapsed saawad seda weel oma lastele, kunni kolmandama ja neljandama põlweni rääkima, mis Russin Sakalaste surnu kehadele on teinud!“ —

Sellepääle olewat nad Gestlastega ühe aasta pääle sõariistade rahu teinud, mis ka Gestlased wastu wõtnud.

Pärast seda sõdisiwad Sakala ja Ugaunia Gestlased Sakslaste, Liwlaste ja Lätlastega kolm aastat ühepuhku wastastiku.

Nüüd tuleb Läti Hendriku ajaraamatus (Cap. XIV, § 10.) Sakala kantsi Wiliandi nimi kõige esimest korda ette. Aastal 1211 Märtsi kuus olla Wiliandi kants Sakslastest, Liwlastest ja Lätlastest esimest korda ümber piiratud saanud. Sakslased saatnud Lätlased ja Liwlaste ümberkaudu maale riisuma, kust nad elajaid ja muud toiduse wara kofku pidant wedama, kus juures nad ka palju inimesi ära tapnud ja muist kantsi juure wangi wiinud.

Sääl astunud Sakslaste ülem Wõnnu Berthold ja Russin teiste Lätlastega kantsi ligidale, kuhu nad ka kõik wangi wõetud Gestlased ja nende wanemad ette wiinud, ja hüüdnud kantsi rahwa poole: „Kui teie oma wõera jumala teenistuse maha jätate ja meiega tõsisse, elawa Jumala sisse uskuda tahate, siis tahame meie teile need wangid elusalt tagasi anda ja

teid wennialiku armastuse sees rahu sideme läbi meiega ühendada!"

Ommeiti olewat kantsi rahwas seda pakkumist põlganud ja ei ole kistlaste nimest ega nende Sumalast midagi kuulda tahtnud, waid olewat neid palju enam sõwaga ähwardanud. Sääl juures pannud nad Sakslaste raudriided ja sõariistad enestele ümber, keda nad esimeses lahingis kantsi wärawa juures eneste kätte oliwad wõitnud, ja hooplesiwad nendega walli ülema ääre pääl, kus juures nad endid sõale walmistanud ja alt wäge oma karjumisega osatanud ja pilganud.

Rusfin olewat aga Lätlastega siis kõik wangid mõdegaga maha raijunud ja walli kraawi wisanud, kus juures tema ka kantsi rahwale sedasamma teha ähwardanud. Selle wahel tapnud kütid palju teisi oma noolidega ja ajanud neid walli päält tagasi; teised teinud warju tornisi, kuna Lätlased ja Liwlased puid kofku wedanud ja nendega kraawi täis täitnud kuhu pääle nad siis warju torni ajanud. Lätlased on siis oma wibupüüfidega ülesse torni otsa läinud ja säält oma noolide ja odadega walli päält palju ära tapnud ja haawanud; seesugune sõdimine olla wiis päewa kestnud. Gestlased olla katfunud esimest puu hunnikut põlema süüdata, kus nad kantsist palju tuld kärrude seesst wälja puistanud, keda Liwlased ja Lätlased aga jää ja lumega jälle ära kustutanud. Arnold, üks rüütel, kes wõd ja päewad säääl tööd teinud, olla wiimaks ühe kantsist wisatud kiwi läbi otsa saanud; see olla üks wäga waga mees olnud, kes alati Sumalat palunud.

Sakslased olla jälle ühe kiwi wiskamise masina ülesse säädnud, kellega nad wõd ja päewad kiwa lastanud ja walli lõhkunud, ja ka aruta palju inimesi ja elajaid kantsis ära tapnud, sest et Gestlased niisugusi ilmasgi ei olnud näinud, ega ka oma majasid niisuguste hoopide wastu kinnitada mõistnud. Liwlased ja

Lätlased täitnud walli taguse kuiva puu kuhjadega, kunni pihapuu aiani täis, kuhu Gilard von Doolen ülesse roninud ja kuhu ka teised Sakslased omas raudriietes järele tulnud. Sääl olla nad wallipäälse plangi wõi pihapuu aia maha kiskunud, — leidnud aga teise niisuguse walli weel seestpoolt, keda nad mitte enam ei ole wõinud ära lõhkuda, kuna kantsi wägi ennast kofku kogunud ja Sakslasi kiwide ja puude wiskamise läbi tagasi ajanud.

Sakslased olla nüüd maha tulnud ja puud põlema pannud, mis läbi ka esimene wallipäälne puuwärg põlema läinud. Gestlased olla aga põlewad plangid laiali kiskunud ja ära kustutanud, ja pärast põlemist teisel päewal jälle ära parandanud, kuna teised endid kantsi kaitsemise ja sõdimise pääle kinnitanud ja walmistanud.

Dimmeti olnud kantsis wäga palju furnu lehasid, kes ära oliwad tapetud; pääle seda olnud kõik haawatud ja neil olnud suur wee puudus, et kõik rahwas üsna ära on nõrkenud. Kuwendamal päewal ütelnud Sakslased: „Panete teie ikka weel wastu ja ei taha meie Loojat mitte wastu wõtta?“ — Selle pääle wastatut kantsist: „Meie tunneme, et teie Jumal suurem on, kui meie Jumalad, sest ta on meie üle wõimust saanud ja sunnib meie hingest selle läbi ennast auustama. Sellepärast palume meie, et teie meile armu annaksite ja ristiusu iket, nii kui Liiwlaste ja Lätlastele, armulikult meie pääle paneksite.“

Sellepärast kutsustiwad Sakslased Gestlaste wane-
mad kantsist wälja eneste juure, kellele nad kõik ristiusu kohused ära seletanud ja rahu wennaliku armastust töötanud. Gestlased oliwad selle üle üsna rõõmsad, ja töötasiwad Liiwlaste ja Lätlastega ühes, nende ette pandut kohuste järel ristmise saakramenti wastu wõtta. Sellepärast wõtsiwad nemad, kui nad enne panti oliwad annud ja rahu teinud — preestrid oma kantsi

ülesse; need olla siis kõik majad ja kantsi, mehed, naised ja kõik rahwa pühitsetut weega riputanud, ja neid enne wähä ristmise wastu walmistanud, sest et ristmine selle hirmsa werewalamise pärast weel edasi on pidant lükatut saama. — Kui kõik wiimaks nõnda oli korralt säetud, läinud wägi Liivi maale tagasi ja kiitnud Sumalat niisuguse paganate ümberpööramise eest.

Seesugune rahu ei kestnud aga mitte kaua; sest pärast Lihawõte toodi Riiga sõnumed, et Gestlased ristiusust ära langenud ja endid sõtta walmistawat. Siis tulnud warssi Raupo ja Wõnnu Berthold oma wäega Sakala maale, kus nad külad ära põletanud, mehed maha löönud ja naised Liivi maale wangi wiinud.

Nüüd läksiwad aga Sakalased neile järele, ja tegiwad Asti järwe ääres Lätlastele nõndjammuti. Nende järel tuliwad Sakala wanemad Lembitu ja Meeme ühe teise wäega üle Simera jõe, häwitasiwad sääl kõik puhtaks ja tõiwad riisutut warandused, naised, lapsed ja tüdrukud wangis oma maale. Niisammuti tegiwad Rotalia Gestlased Metsepole Liivlastele ja Saarlased Torcida Liivlastele, nõnda, et ristiusulised ühtepuhku hädas oliwad. Sellepääle tuli Raupo Sakslaste ja mõne teistega Sakala maale, kus ta aastal 1211 palju külasid ja Dowele ja Burke kantsid ära häwitas ja põletas, mehed maha löi ja palju saagiga, ja naiste ja lastega tagasi läks.

Kui nüüd Raupo tagasi oli läinud, kogusiwad Sakalased ja Ugaunialased endid jälle kokku ja läksiwad Läti maale, kus nad Ruskini sugulasi ja sõpru palju ära tappiswad. Ja kui nad Trikatua ümbertkaudi ära oliwad riisunud, kogusiwad nad endid Beweri kantsi alla, kus nad ühe päewa sõdisiwad ja säält oma saagiga warssi kodu tagasi pöörasiwad.

Oliwad Gestlased Läti maalt tagasi jõudnud, siis tuliwad Beweri Lätlased jälle Ugaunia ja Sakala maale, kus nad iijärانىs Alistegundas (Halliste kihel-

konnas) hirmsal wiisil tapnud ja riisunud, mis üle Aliste ja teised Sakala rahwas ehmatanud ja saadikud kui ka pandid Riiga saatnud, et nad rahu pidivad saama, ja lubanud ristmise seakramendi vastu wõtta.

Aastal 1212 olivad kõik juba wäsinud ja nõudsiwad rahu, niihästi Riiglased, Liwlased, Lätlased ja Gestlased, — mis ka wiimaks kolme aasta pääle sai finnitatut. — Dmmeti jäiwad Sakalased, kunni Paala jõeni, piiskopi ja Sakslaste walitsuse alla, et need, kes omad pojad pandiks olivad annud ja ristiusku vastu wõtta lubanud, seda täieste ka peaksiwad.

Dmmeti tuliwad aastal 1213 Littawi rahwas Kokenhuusi, palusiwad rahu ja ka prii teed, et nad Sakala maale, ümberpöörmata Gestlaste kaela wõisiwad minna, — mis neile ka Lätlaste poolest lubati. Siis tuliwad nad hulga rahwaga Sakala maale, lõiwad palju mehi maha, riisusiwad nende waranduse ja naised ja lapsed ära, ja läksiwad hulga saagiga teist teed tagasi. Selle üle saiwad Sakslased kurjaks, et nemad Sakala maal, mis juba muidugi piiskopi walitsuse al oli, riisumas olivad käinud. Littawilased wastanud, mis ka üsna õige olnud, et Gestlased süiski pää püsti käiwat, ilma Sakslaste ehk teiste rahwa sõna kuulmata.

Kui nüüd eesnimetatud kolme aastane rahu aeg mööda oli, tuliwad kristlased aastal 1215 jälle suure wäega Gesti maale ja Sakalasse; jätsiwad aga Wiliandi kantši selja taha, riisusiwad selle maa puhtaks ja wõtsiwad Lembitu kantši Leole ära, mis järele Gestlased ristiusu vastu wõtta lubasiwad.

Selsammal aastal läksiwad Sakalased ja Ugaunialased jälle suure wäega Läti maale, ja piirasiwad Anttiine kantši ümber. Kui nad kuulsiwad, et Wõnnu rüütlid nende vastu tulemas olivad, põgenesiwad nad säält tagasi ja tuliwad Trikatua. Säält leidsiwad nemad Talibaldi, Trikatua wanema, kes omaist pelgu

paigast wälja oli tulnud, wõtsiwad tema finni ja nõud-
sivad, et ta oma raha pidi wälja andma. Kui ta
seda mitte ei teinud, siis küpsetasiwad nad tema, nagu
kala, elawalt tule pääl ära. Sellepärast tuliwad Ta-
libaldi pojad, Kamelo ja Driniwald hirmsa wihaga ja
suure Lätlaste wäega Ugaunia maale, kus nad wäga
hirmsal ja kolelal kombel oma isa surma Gestlastele
kätte maksnud. Nende järele tuliwad weel Sakslased
ja häwitasiwad weel ära, mis Lätlastest üle oli jäänud.

Kui nüüd üle jäänud Ugaunialased ja Sakalased
nägiwad, et nad Lätlaste ja Sakslaste eest kuhugi ei
wõinud pääseda, siis saatsiwad nad saadikud Riiga, et
nemad ristmist wastu wõtta tahawad ja palusiwad
nendega rahu. Siis saadeti nende juure üks Soome
maa preester Peeter Raikwalde ja rüütlite preester
Otto; need käiswad Sakala maa läbi ja ristiswad
kõiki Paala jõest saadid ja Ugaunias Emajõest saadid.
Et nad Gestlaste seas weel ei julgenud elada, siis
läksiwad nad Liivi maale tagasi.

Aastal 1217 Webruari kuus tuliwad Nowgorodi
Wenelased ja Pihlwa kuningas Woldemar suure wäega
Dtepää kantsi alla, kuhu nad ka Saarlased, Harilased
ja Sakalased appi kutsusiwad, et nad Sakslasi säält
pidiwad wälja ajama. Säält sõdisiwad nad 17 päewa,
aga ei saanud kantsi mitte kätte, sest et see wäga kindel
oli. Kui piiskop seda kuulis, saatis ta 3000 meest
Dtepäässe appi, kes otse koha kantsi sisse, teiste juure
läksiwad, sest nemad ei wõinud al mitte teistega sõdima
hakata, sest et ümberpiirajaid ligi 20,000 oli.

Nüüd tuli aga suur nälg nii hästi kantsi rahwale
kui ka ümber piirajatele; siis tegiwad nad selle wiisiga
rahu, et Sakslased kantsist wälja pidiwad minema ja
Liivi maale tagasi, kust nad oliwad tulnud, mis ka
selle järele sündis.

Selle wahel tungiswad Sakalased aga jälle Läti
maa sisse, ja kui nad Zimera ümber külad ära oliwad

põletanud, põrriwad nad Saalala maale tagasi, ku h nad ka palju inimesi wangi wiiswad, ilma et nad omast wastu wõetut ristimisest ehk Sakslastega rahu tegemisest oleks hoolinud.

Niiud saatis Riia piiskop saadikuid Saalalasse ja Nowgorodi, ja palus, et nemad Dtepäds tehtut rahu pidiwad finnitama, aga need oliwad uhled ja ei hoolinud tema palumisest midagi, waid pidasiwad nõuu, kuidas nemad Sakslaste usu siit maalt koguni pidiwad ära kaotama. Sellepärast saatsiwad Gestlased Wenelastele palju kingitusi ja palusiwad, et nemad neile appi pidiwad tulema. Nowgorodi kuningaga asemil saatis käsu Gestlastele, et tema Pihlwa kuningaga Wolde-mari ja mitme teiste kuningatega neile appi saab tulema. Selle üle oliwad Gestlased rõõmsad ja kogusiwad kõige Gesti maalt suure wäe Saalala maale Paala jõe juure kofku. Nende ülem ja wanem Lembit kutsus niihästi Läänlased kui Harilased, Wirulased ja Talin-lased, Järwulased ja Saalalased, 6000 meest sõtta kofku, ja ootasiwad Wene kuningate tulekut Saalalas 15 päewa. Dmmeti ei tulnud Wenelased selle korraga mitte, waid alles teisel aastal.

Kui Riiglased nende kogumisest täädust saiwad, walmistasiwad nemad endid ruttu, et nad enne Gestlaste pääle wõiswad minna, kui Wenelased neile appi tulewad. Siis läksiwad grahw Albert, ordumeister Wol-tiin, Dünamünde abt Bernhard, praust Johannes ja Raupo oma sõawäega, ja Liwlaste ja Lätlastega, ühtekofku 3000 tublit sõameest, Saalala maale. Säälsäeti Sakslased keskele, Liwlaste paremale ja pahemale poole tee pääle. Mõned neist saadeti küladesse, kes inimesi säälsinni wõtsiwad ja wäe juure tõiwad. Nende käest saiwad nad tääda, kui suur Gestlaste wägi oli, ja et nad walmis nende pääle tulemas on.

Kui nad seda kuulsiwad, läksiwad nad ettevaatlikult ja hääs tapluse korras, kunni õhtuni (20. Sept. 1217)

edasi ja jõudsiwad Wiliandi lantsi alla. Kui nemad selle töö siin oliwad puhanud ja Sumala teenistust pidanud, läksiwad nad apostli Matteuse päewal (21. Septbr.) oma wastastele vastu; ommeti leidsiwad nad, et nemad ühte teise kohta oliwad läinud*). Warsti tõttasiwad nemad neile järele, ja leidsiwad Gestlasi sõdimise pääle walmis, äkitselt neile metsast vastu tulewat. Siis läksiwad Sakslased kelmise tee pääl otselohke Gestlaste pääle, kus nende kõige suurem wägi oli ja tungisiwad muist jala, muist ratsa, nende wäe kessele, ja ajasiwad neid põgenema.

Lätlased, kes pahemal käel oliwad, langesiwad südamikult Sakslastega ühes wastaste pääle. Nende vastu oliwad Sakalased Lembitu ja teiste wanematega, kes palju Lätlast haawasiwad ja ära tapsiwad, ja wäga wapraste ja kaua vastu paniwad. Aga kui nad nägisiwad, et kelmine wäe hulk Sakslastest põgenema oli aetut, pööراسiwad nemad nõndasammuti ümber, kuna Lätlased neid taga ajasiwad, palju ära tapsiwad ja laiale pillutasiwad.

Sääl tundis Beto, üks Lätlane, Lembitut, ajas teda taga, lõi teda maha ja riisus tema riided ära, kuna teised tema pää otsast ära rajusiwad ja Liivi maale ligi wõtsiwad. Selle torraga langesiwad weel teised Sakala wanemad, kui Wottele, Maniwalde, Witamas ja weel palju teisi (Läti Hendr. Cap. XXI. § 3 u. XXV. § 2)**).

*) See lahing arwatakse Wiliandist 1½ penikoormat kaugel Mattama talude kohas wõi Wanamõisa külas olnud, kus hiljemalt see Riisti kirik seisnud, kellest „Kodumaal“ Nr. 6 räägitakse.

**) Sellepärast ei ole mitte õige, kui Jakobsoni „Kooli lugemise raamatus II. jagu“ lehel. 180 ööldakse, et selleaegsed Gestlaste wanemid muud enam nime pärast täada ei olewat, kui üksi Lembitu ja Meeme. Wälja andja.

Kui Liivlased, kes paremale poole olivad säetud, nägiwad, et Gestlaste odad hirmsaste nende pääle sada-
siwad, siis pöörasiwad nemad endid Sakslaste juure
ja ajasiwad nendega põgenejaid taga. Teised Gestlased
tulisiwad jälle tagaajajatele selga ja tappisiwad wiimistest
mitmed ära; ommeti löiwad nad neid wapraste wastu
ja ajasiwad põgenema.

Kui nüüd Gestlased kõik põgenema olivad aetud,
siis ajasiwad Liivlased, Lätlased ja Sakslased neid
taga, ja löiwad neid ligi 1000 meest maha, ilma neid
lõpmata palju arwamata, mis metsadesse ja soodesse
maha olivad löödud. Nõnda saiwad Gestlaste käest
ligi 2000 hobust ära wõetud ja kõikisugu saaki ja sõa-
riistu, mis teisel päewal (21. Septbr.) kõigile ühetasa
ära saiwad jagatud.

Sellesamma korraga oli ka kuulus Liivlaste würst
Kaupo ühe Gestlase odaga (mõnes teises kohas wõldakse
kolme odaga) läbi pistetud ja surma saanud, kus tema
keha ära oli põletatud ja tema üle jäänud luud Liivi
maale wiidud ja Kubejeele maha maetud.

Et Gestlased nüüd ära wõidetud olivad, siis palu-
siwad nemad rahu ja lubasiwad ristmist wastu wõtta,
mis pääle nemad ka omad pojad pandiks andsiwad.
Siis lubati neile kül rahu, aga nende maa sai puhtaks
ära riisutud ja warandus ära wiidud, — ja nõnda läks
Sakslaste wägi Jumalat kiites ja tänades Sakala
maalt jälle Liivi maale*).

Aastal 1218 oli Sakala täieste Sakslaste walit-
suse al. Selsammal ajal tahtsiwad Sakslased Harju

*) Jegor von Sivers ütleb (Album Balt. Ansichten
Nr. 10, pag. 4), et Sakslased selle korraga Wiliende juures
Gestlaste ühendut wäge Saarlasi, Sakalasi, Ugaunialasi ja
Wenelasi olla löönud ja ära wõitnud, see on aastal 1217.
See ei ole mitte õige, sest Läti Hendrik ei räägi Saarlasteft
ja Ugaunialasteft midagi; Wenelasi kül kutsuti appi, aga need
ei saanud sellel aastalgi tulema. Wälja andja.

ja Wiru maa rahvast ristiusu ille alla sundima minna, ja kutsusiwad Sakalasi endile tee juhiks. Uga kui nad kuulsiwad, et Wenelased 16,000 mehega Ugaunia maale sisse oliwad tunginud ja Sakslastele kaela tahtsiwad tulla, siis jäi Harju maale minel see kord katti ja läksiwad Wenelaste wastu, keda nad sääl üle löiwad ja Liwi maale tagasi läksiwad. 1219 sügisel tuliwad nad jälle tagasi Sakalasse ja kutsusiwad Sakalased ja Ugaunialased endile tee juhiks, ja läksiwad Järwa maale, kus nad ühes põletasiwad, riisusiwad ja tapsiwad, kunni Järwased rahu palusiwad ja ristmise wastu wõtsiwad. Kui nad säält tagasi oliwad läinud, ja oma saagi kodu wiinud, tuliwad nad sellensammal talwel jälle tagasi, wõtsiwad Sakalased, Ugaunialased ja Järwased ligi ja läksiwad Wiru maale, kus niisamma häwitati ja tapeti, kunni ka Wirulased alla heitsiwad ja ristmise wastu wõtsiwad, mis pääle wõttjad oma saagiga kodu läksiwad.

Aastal 1220 tuliwad Riiglased Webruari kuul jälle Gestimaale, et nad Harilaste wastu pidiwad sõdima, kuhu Sakalased ja Ugaunialased jälle ligi kutsuti. Enne kui nad Harju maale saiwad, oliwad Saarlased Järwlasti otse riisumas olnud, et nad ristiusku wastu wõtnud. Saarlased saiwad sääl täieste ära wõidetut ja kõik riisutut saak tagasi wõdetut. Säält minti siis Harju maale, kuhu ka Järwased ligi läksiwad. Et Harju maa niisammuti hirmsal wiisil tuld ja mõeta tunda sai, enne kui Riiglaste ristmist wastu wõttis, on muidugi arwata*).

Selsammal aastal tulnud preester Ulobrand ja

*) Rõnda ei ole siis mitte õige, kui Jegor von Sivers (Alb. Balt. Ansichten Nr. 10) ütleb, et Riiglased ühe ainsa korra aga Sakalasi Järwlaste wastu ligi olla wiinud. Läti Hendriku järel on nemad Riiglastega kolm korda, see on Järwlaste, Wirulaste ja Harilaste wastu sõdimas läinud. Bälja andja.

Ludwig Sakalasse, kus nad kõiki rahvast ristitud ja siis jälle tagasi läinud, sest et nad siin veel ei ole julgenud elada. Nende järel tulnud sügisel Läti preester Hendrik ja Teodorih jälle Sakala maale ristima, kust nad Järwa ja Wiru maale edasi läinud.

Kui Daanlased Tallinnas kuulsivad, et Riiglaste preestrid Järwa ja Wiru maal ristisivad, on nemad neile suure hoolega ette tõtanud ja puust rististi küladesse käskinud ülesse säada, kust pidi nähtama, et sääl juba ristitud rahwas oliwad, ja saatsivad küladesse õnnistatut wet, et rahwas isi endid sellega pidivad kastma ja nõnda Riiglaste preestrite ristmisele ette jõudma. See ei olnud aga muud, kui et sellega Daani poolt ristitud rahvast ka Daani kuningaga alamaks tahegi tunnistada.

Kui Riiglaste preestrid seda märkasivad, ütlesivad nemad Daani preestri Wolterile ja piiskopi Andreasele, et Järwa ja Wiru maa juba Riiglastest ära wõidetut ja Riiglaste poolest ristitud olla, siis peab see maa ka Riia kiriku ja rüütelite walitsuse alla jääma.

Piiskop Andreas ütles aga: olgu Gestimaa Riiglastest ära wõidetut, ehk mitte, ommeti olla see Daani kuningaga päralt, sest et see Riia piiskopi poolest temale olla antut; sellepärast ärgu tulgu Riiglased mitte sinna maale marju noppima ega saattu oma preestrid sinna õpetama.

Riia piiskop Albert kirjutanud aga wastu, et see kirik sääl Riiglaste were pääle olla asutatut ja nõnda ka Riiglaste päralt olla.

Kui Daani kuningas Woldemar seda kuulnud, saanud ta selle üle pahaseks; ommeti kutsunud ta piiskopi Alberti ja rüütliid enese ette seda asja seletama. Albert ei ole aga mitte tema juure läinud, waid paawsti juure Rooma linna, kuna rüütliid aga Woldemari kutsmise wastu wõtnud. Siis olla Daani kuningas Sakala, Ugaunia ja sääl ümberkaudsed maad, kui kol-

mandama jao Eesti maad rüütlitele ära annud, ehk küll see maa juba ammugi Riiglastest ära wõidetut oli. Riia piiskop Bernhard pani seda väga pahaks; aga rüütlid lubasivad sõbralikult selle jao maad kolmeks jaoks jagada, ühe jao Tartu ja teise Riia piiskopile anda, ja kolmanda jao enestele pidada. (Läti Hendr. Cap. XXIV. § 2)*).

Aastal 1221 kinnitas Talinna piiskop Andreas von Lund Sakala ja Ugaunia maa uueste, ilmaliku õiguste poolest rüütlite ja waimuliku õiguste poolest Riia ja Tartu piiskoppide omanduseks.

Et nüüd Riiglastel Eestlastega sõda ei olnud, siis ei wõinud nad mitte rahu seista, waid tuliwad jellel sügisel Liivlaste ja Lätlastega Ugaunia maale, kus nemad Sakalased ja Ugaunialased ligi kutsusiwad, ja ühes Nowgorodi kuningriiki läksiwad, kus nemad selle maa ümberringi puhutaks riisusiwad, majad ära põletasiwad, palju rahwast ära tapsiwad ja wangi wõtsiwad. Kui Lätlased Nowgorodi linna juures ühe Wene kiriku juure oliwad jõudnud, olla nad säält kõik kujud, kellad ja suitsetamise pannud ära riisunud, ja palju saagiga wäe juure tagasi läinud. Sellest saadik olla Wenelased Liivi maa kiriku teotust järele jätnud.

Nõnda on Lätlased, Sakalased ja Ugaunialased ühte puhku Wene maal käinud, palju inimest ära tapnud ja wangi wiinud, kui ka kõiksugust saaki koku riisunud. Nõndasamma tegiwad ka Kokenhusi Lätlased ja Saklased.

*) Jeger v. Sivers ütleb (Alb. Balt. Ansichten Nr. 10), et Daani kuningas selle maa 1219 rüütlitele annud, kuna Läti Hendrik seda 1220. mal aastal ütleb sündinud olewat. — Riisummuti dõldakse ka Jakobsoni tooli lugemise raamatus II. jagu, lehel. 183, et Eesti maa kolmeks jaotus aastal 1223 olla sündinud, mis aga, kuidagi eespool näha, 1220. nel aastal olnud, seda Läti Hendriku järel 1223 aastal (Cap. XXVI. § 13) uueste kinnitatakse. Wälja andja.

Selsammal ajal (1221) säädsiwad rüütlib ja nende sulased kõige Ugaunia ja Sakala maa kantsidesse lohtu kohad ja wõtsiwad kümnest ja malsu kolku, kellest piiskopile oma jagu hoiti, ehitasiwad lossisi ja kindlusi, ja tegiwad neid väga tugewaks, kuhu nad suured wee kaewud sisse kaewasiwad ja kõigesuguste sõariistadega wälja ehitasiwad. Hirnu pärast Wenelaste eest, ajasiwad nemad Gesti lased kantsidesse ja elastiwad nendega ühes *).

Jõulu ajal sellel sammal aastal käisiwad Ugaunialased üle Narowa jõe riisumas. Kui need tagasi tuliwad, läksiwad Sakalased jälle sedasamma teed, kinni Ingria maale, mis Nowgorodi kuningaga päralt oli. Sääm leidsiwad nad selle maa täis inimesi, kes nende tulekust midagi ei olnud täadnud, lõiwad neid suure nuhtlussega ja tapsiwad palju mehi ja rahwast ära, wõtsiwad mehi ja naisi wangi ja kogusiwad hulga lam-baid, elajaid ja hobusi kolku, kellest nad need kõig sinna paika maha tapsiwad, keda nad ära ei jõudnud wiia. Siis pööراسiwad nad suure saagiga kodu maale tagasi ja täitsiwad Gesti ja Liivi maa wangistatut Wenelastega. Nõnda oliwad nad siis Wenelastele kahewõrra kätte malsnud, mis nemad Liivlastele kurja teinud, ja oliwad oma kahju sellel aastal (Webruari kuus 1222) kolme võrra tagasi saanud.

Kui nüüd Wiliandi juba kümme aastat Sakslaste wõimuse all oli olnud, ja Sakalased rüütlitega wiimsel ajal kantsis ühes elastiwad, ei olnud see mitte Sakslaste meele pärast, et Sakslased täieste nende üle walitsesiwad. Sellepärast wõtsiwad nemad kõig sõariistad kätte ja tapsiwad Wiliandis mitmed rüütlib, sulased ja Saksa kaupmehed ära. Et see nüüd pühapäew oli

*) Sellel ajal on wiisist ka üks kirik Wiliandi kantsi ehitatut, aga kants on oma wana wiisi jäänud. — Jegor von Sivers arwab kiriku ja lossi juba 1217 ehitatut olewat, mis mitte õige ei näita olewat. Wälja andja.

(29. Januar 1223) ja preester Teodorih teiste rüüt-
lite ja rahwaga kirikus Jumala teenistust pidas, siis
läksiwad Gestlased, kui nad enne teised Sakslased, kes
kantsis wäljas oliwad, maha oliwad löönud, — kiriku
ümber ja jäiwad uste ette seisma. Et nad teisi kiri-
kust seda kergemine kätte wõiksid saada, pakkusiwad
nemad neile kät, mis rahu tähendus pidi olema.
Mauriitsius nende kohtunik usaldas neid kergeste ja
läks nende juure kõige enne wälja. Selle pääle lan-
gestiwad nad nii kohe ja tapsiwad tema ära. Sellest
tundsiwad teised ehmatusega, mis neil oodata oli ja
säädsiwad endid wastupaneku tarwis walmis. Dmmeti
tuuris see wäga kaua, ja kui wiimaks rahu sai lubatud
ja wannutat, läksiwad nad üksteise järel nende juure
wälja. Need salalikud wõtnud aga kõik Sakslased ja
rüütlid kinni, sidunud neid kõide ja ahelasse, ja riisu-
nud kõik nende raha, waranduse ja hobused ära, mis
nemad isikeskis ära jaganud. Sellejärel saanud kõik
wangid ära tapetud, ja nende kehad põldude pääle
koerte ette wisatud.

Muist Sakalasi läinud sellesamma korraga Paala
kantsi juure, kus nad niisammuti on kästnud teha, ja
on nende preestri tee pääl teistega ära tapnud.

Pärast seda läksiwad needsammad Sakalased ka
Särwa maale ja wõtsiwad sääl ühe Daani mehe, Hebe-
nimi, kinni, kes Särwlaste kohtunik oli, ja töiwad tema
teiste Daanlastega Wiliandisse, kus nad neid hirmsal
wiisil piinasiwad ja nende sisekonnad seest wälja kistu-
siwad. Hebel kistusiwad nemad elusalt südame seest
wälja, küpsetasiwad seda tule pääl ja jagasiwad seda
üksteisele, ja söiwad ära, et nemad oma wana pagana
usu järele selle läbi Kristlaste wastu langeks ja tege-
waks pidiwad saama. Nende kehad on nemad nõnda
sammuti koertele ja lindudele sööbaks annud.

Selsammal päewal (Webruari kuul 1223) läkitasi-
wad Wiliandi wanemad ka Dtepäässe ja andsiwad

neile nõnu, et nemad nõndasammuti pidiwad tegema, — ja on Tartlastele neid werisid mõetu, kellega nad Sakslasti oliwad tapnud, kui ka nende hobusid ja riibid tunnistuseks saatnud. Need on seda täadust rõõmuga wastu wõtnud ja kõik rüütlid, sulased ja kaupmehed mõegaga maha lõõnud, ja nende kehad matmata põllu pääle wisanud. Pärast on nad nende waranduse enda kessel ära jaganud.

Seestnane täadus läks läbi kõige Gesti maa, kunni Saare maale, kus nad igal pool Kristlaste nime eneste feast wälja wiskasiwad. Pääleselle kutsusiwad nemad weel Nowgorodi ja Pihlwa Wenelasi enestele appi, tegiwad nendega rahu ja paniwad nende wäge Tartu, Wiliandi ja teiste kantsidesse, et nad Sakslaste, Ladinlaste ja kõige Kristlaste wastu pidiwad sõdima. Nendega jagasiwad nemad ka kõik rüütlite ja kaupmeeste hobused ja raha, mis nad kokku oliwad riisunud.

Nüüd tegiwad nad omad kantsid wäga kangeks, ehitasiwad wistmasinid kõikide kantsidesse ja õpetasiwad üksksteist ammuga lastma, keda nemad hulga kaupa rüütlite käest oliwad riisunud.

Siis on nemad ka omad liig naised jälle tagasi wõtnud, keda nad ristiusu ajal ära oliwad lastnud, ja on ka oma sugulaste surnud kehad pühitsetut kiriku aedadest wälja kaewanud ja endise pagana kombe järele ära põletanud. Wiimaks on nemad weel omad majad ja kantsid weega pesnud ja luudadega puhastanud, et nad ristmise saakramenti selle wiisiga enestest soutumaks pidiwad kaotama.

Kui nüüd wõit täieste Gestlaste käes oli, siis saatsiwad Wiliandi Sakalased saadiluid Riiga ja lastsiwad ütelda, et nemad rahu kül soowiwad, — aga ristiusku ei taha nad iial enam wastu wõtta, niikaua kui nende maal weel üks ühe aastane ehk küüna pikkune poisike järele on. Sellepääle nõudsiwad nemad omad pojad, mis pandiks oliwad, tagasi, ja lubasiwad iga-

ühe eest ühe rüütli eht kaupmehe, kes neil veel elusalt wangis olivad, vastu anda, — mis ka nõnda on sündinud.

Sellisammal ajal elas Sakala maal ühe Gestlase majas üks ristiusku kaupmees. Kui nüüd kõik Saks-lased sääl maal ära olivad tapetud, siis tappis see talunik ka oma kodakondse ära. Selle teo järele sünnitas selle tapja naine ühe poja, kelle ihu pääl imelikul viisil kõik niisugused värsked haavad on olnud, keda tema isa selle ilma süüta kaupmehele tappes oli lõvunud. Need olevat pärast seda kül ära paranenud, aga kõigist armid järele jäänud.

Selle järel tõusis sõda kõige Gesti maa jagude sees, sejt Saarlased, Läänlased, Warbolased, Järvlased ja Wirulased sõdisivad Tallinnas ristiusuliste Daanlaste vastu; saiwad aga ommeti Daanlastest ja Sakslastest ära võidetud. Lätlased läksivad omalt poolt jälle Raamelo ja Warigibe al Ugaunia maale, riisusivad ja põletasivad külad ära ja lõiwad inimesed maha. Kui Lätlased tagasi läksivad, tegivad Gestlased Lätlastele Läti maal jälle niisammuti. Siis tulivad rüütlid jälle Ugaunia maale, kus nad riisusivad ja põletasivad, ja Gestlastele seda kurja kätte tasusivad.

Kui rüütlid Riiga tagasi pöörasivad, palusivad nemad piiskopi mehi ja kõiki Sakslasi, et nemad neile Gestlaste tangekaeluse vastu abits oleksivad. Nemad wastasivad, kui ühest suust: „Kui teie ifka püha Maarja kirikule ja Riia piiskopile kolmandama jao Gestimaast jätate, nõnda ka Tartu piiskopi Hermannile kolmandama jao, ja teie ift kolmandama jaoga rahul olete, siis tahame meie teile hää meelega abits olla *).“

*) See jagamine oli juba, kuidas täame, enne sündinud, mis aga Gestlaste ja kuninga Boldemari wastupaneku läbi tänini oli keeletud. Nüüd, kus kõik Gesti maa mässamas ja Daanlased üks ainus kants veel oli, ei võinud rüütlid üft enam walmis saada; sellepärast kinnitati seda wana tingimist uueste.

Seda nõudmist lubasivad rüütlid ka täita, mis pääle kõik Lätlased, Liivlased ja Sakslased endid walmistasivad, ja Sakala maale Wiliandi kantsi alla läksivad. Säält tuliwad Gestlased wälja ja sõdisivad nendega kolm tundi. Siis pöörasivad nad endid Wiliandist ära, riisusivad ja põletasivad kõik selle maa puhtaks, ja wõtsivad inimesi wangi ja tapsivad ära, keda nad aga kätte saiwad. Säält läksivad nad Paala kantsi alla, sõdisivad sääl kolm päewa ja riisusivad ja häwitasivad ka Nurmegunde maa ära, kus nad kõikide wangide pääd otjast maha raijusivad ja hulga saagiga Liivi maale läksivad.

Oli Kristlaste wägi Sakalast ära läinud, siis kogusivad Sakalased ja Ugaunialased jälle suure wäe kokku, ja läksivad Trikatua, Roosula, Metsepoole ja Toreida, kus nad Lätlastele ja Liivlastele niisammu tegiwad, ja kirikud ja külad ära põletasivad. — Nende selja taha tuli aga Lätlaste ülem Raameto ühe weikse Lätlaste hulgaga ja sai Drelli mõisa kohas Waremari, Wiliandi Wene wäe ülemaga kokku; sääl lõi tema Waremari palju Gestlaste ja Wenelastega maha, ja kui ta nende sõariistad ja palju riisutud saaki ära oli wõtnud, läks ta Wõnnu tagasi.

Kui Riiglased seda kuulsivad, mis Sakala Gestlased Liivlastele ja Lätlastele oliwad teinud, nutusivad ja leinasivad nad oma maha löödu wendade üle. Dmmeti ei wiitnud nemad mitte aega, waid jätsivad igaüks oma töö ja tallituse seisma, ja läksivad niihästi rüütlid kui jala wägi, ristisõitjad kui ka kaupmehed ja Liivlased Toreidasse Gestlaste wastu. Ja kui salakuulajad täädust töiwad, et Gestlased Ledegorest (Loddi-gerist) juba ära oliwad läinud, tõttasivad nad ööd ja päewad neile järele, kunni nad Gestlasi Zimera (Sedde) jõe ääres leidusivad. Sääl oliwad Gestlased omad hobused wõfels kirikusse pannud ja wangistatut naiste ja tüdrukutega häbemata tööd teinud, nõnda ka kõik

preestri majad ära põletanud ja põllu wiljad ära häwitanud.

Kui nüüd wägi hommiu wara (lewabil 1223) Simera jõel Gestlastele järele oli jõudnud ja üks jagu neist üle silla teine poole läinud, tuliwad Kristlased üht teist kõrwalisi teed ja langesiwad äkitselt waenlaste wäe pääle. Kõul paniwad Gestlased neile esite waraste wastu, kunni nad wiimaks ümber pöörasiwad ja Kristlaste eest põgenema hakkasiwad. Nüüd ajasiwad Kristlased neid taga, löiwad üle 600 meest neist maha, pääle nende, mis weel metsades ja jões oma otsa leidsiwad. Siis wõtsiwad Kristlased nende saagi ära ja jagasiwad nende hobused ja elajad ühe teise wahel ühe tafa. Wangistatut Kristlased, niihästi mehed kui naised lastsiwad nemad lahti ja tänasiwad Jumalat, kes neile jälle selle ära langenud rahwa wastu wõitu oli annud.

Kui nüüd Gestlased kristlikust usust ära oliwad taganenud ja Simera juures ära wõidetut, kutsus Riia piiskop Bernhard Juuli kuus 1223 kõik Kristlased Gestlaste wastu sõtta, mis pääle 8,000 ratsa ja jala meest endid kokku kogusiwad. Nüüd tõttasiwad nad Gestti maale, kus nad Wiliandi kantsi wastu, mis juba 10 aastat, see on 1211 aastast saadil ristiusu ilke al olnud, — jälle sõdima hakkasiwad ja wistmasinaid ehitasiwad. Pääle selle tegiwad nad weel ühe lange ja kõrge torni, kelle nad kraawi ette lükkasiwad, et nemad kantsi alust õõneks kaewata wõisiwad; ommeti saiwad nad kantsi ammu küttidest wäga tagasi tõrjutut. Gest kantsis oliwad wäga palju rüütlite wibu püssisi ja ka wistmasinaid, mis nad nüüd Kristlaste wastu pruukisiwad. Nõnda paniwad Gestlased Wiliandi kantsis 15 päewa wastu, see on 1. Augustist kunni 15. Augustini, kunni nad wiimaks jälle alla pidiwad heitma, sest et ilm wäga palaw oli ja inimesed kui ka elajad kantsis nälja ja jänu pärast ära nõrkewiswad, nõnda et

tapetut inimeste hirmsa mädanub haifu pärast ka katt möllama hakkas.

Kes nüüd weel elama oliwad jäänud, andsiwad endid Kristlaste kätte, kui nad nägiwad, et nende lants juba teist korda põlema oli süüdatut*), ja et nende jõud enam ei suutnud vastu panna. Sellepärast tegiwad nad rahu ja lubasiwad jälle kristliku usuõpetuse ifet eneste pääle wõtta. — Sellepärast andsiwad Saks-lased ja rüütliid neile armu ja jätsiwad neid elusse; aga Wenelased, kes neile appi oliwad tulnud ja keda lantsist leiti, poosiwad nemad teiste Wenelaste hirmuks ülesse.

Kui nüüd rahu oli tehtut, läksiwad Kristlased lantsi ja wõtsiwad kõik warandused ära, mis nad säält leid-siwad, ajasiwad hobused ja elajad wälja ja jagasiwad neid eneste keskes ära, kuna nad inimesed tühjalt oma küladesse minna lastsiwad.

Selle järel läksiwad nad Paala lantsi alla, mis ennast kobe nende alla heitis. Inimesed jäeti nende palwe pääle küll elusse, sest et nad risti usku vastu wõtta ja pidada lubasiwad; aga nende waranduse, mis iial lantsist leiti, wõtsiwad Sakslased puhtaks ära ja lastsiwad inimesed tühjalt küladesse minna. Selle wõidu järele läks Kristlaste wägi Jumalat kiites ja tänades jälle Liivi maale.

Enne kui Kristlaste wägi Sakala maale oli tulnud, oliwad Sakala wanemad lühikest aega enne seda raha ja kingitustega, kui ka teiste maakondade saadikutega Wene maale saadetut, et nemad säält Sakslaste ja Ladinlaste vastu abi pidiwad paluma. Siis saatis Susdali kuningas oma wenna Jaroslawi**) suure

*) Esimest korda Märtsi kuus 1211 aastal.

**) Jegdr v. Sivers ütleb (Alb. Balt. Ansichten Nr. 10), et see Kokenhusi würst Wiatschko olnud, mis Läti Hendriku järel mitte õige ei ole; sest Nowgorodi kuningas Wiatschko tulnud pärast seda 200 mehega Tartu, riisunud säält maal ümber ja sundinud enese alla. — Läti Hendr. Cap. XXVII. § 5.

hulga wäega neile appi, kellega weel Nowgorodi ja Pihkwa kuningas hulga meestega ligi tuliwad, nõnda et see wägi ühtekokku 20,000 meest suur oli. Siis tuli Jaroslaw selle wäega Ugaunia maale ja pani Wene wäe Tartu kantsi, et nemad sääl seda maad pidiwad walitsema. Sääl tuliwad Saarlased temale wastu ja andsiwad nõuu, et ta esiti Talinna kantsi Daanlaste käest ära pidi wõtma, et temal siis kergem oleks, teist Kristlast ära wõita. Jaroslaw kuulis nende sõna ja pööris enese teist teed Saalala maale. Kui ta nüüd leidis, et Saalala maa ja selle kaks kantsi Sakslastest juba ära wõidetut oliwad, ja ta tema Wenelased Wiiliandi ees üles poodut, sai ta wäga wihaseks ja lastis Saalala maal kõik ära tappa ja häwitada, mis ta aga kätte sai, nõnda et need nüüd langesiwad, kes endisest sõast ja katkust üle oliwad jäänud. Wähä inimest oliwad weel metsadesse ära pääsnud ja üle jäänud.

Säält läks Jaroslaw nüüd Daanlaste Lindanisse kantsi alla ja sõdis nendega neli nädalit, kuni Oktobri kuuni, aga ei saanud kantsi mitte kätte, kust ta kõik seda ümberkaudset maad riisudes oma maale tagasi läks.

Kui Jaroslaw tagasi oli läinud, saatsiwad Nowgorodlased würtsti Wiatschko 200 mehega Tartu, kuhu teda rõõmuga wastu wõeti ja temale kümnest makseti. Kes temale mitte kümnest ei maksnud, need lastis tema oma wäe läbi ära riisuda, Waijatust, Wiru maast, Järwast ja Saalalast saadid.

Selle järel wõitsiwad Kristlased jälle kõige Cesti maa eneste alla, aga ilma Tartu kantsita, kus kuningas Wiatschko oma Wenelastega sees oli. Siis jagati ta kõik see maa kolmeks ära: Tartu piiskop Hermann sai Ugaunia oma ümberkaudse maadega; rüütliid saiwad liisu läbi Saalala maa omaks jooks, ja püha Maarja kirik Riigas ja Riia piiskop sai seitse kihelkonda Lääne maalt. See on sündinud 21., 23. ja 24. Juulil

1224. — Harju, Järva ja Viru maa jäiwad wisstis selle korraga weel Daani kuningaga jaoks.

Alatal 1224 tuli Kristlaste wäe hull Augusti kuu hakatuses Ugaunia maale; 15. Augustil jõudsiwad nemad Tartu kantsi alla ja piirasiwad selle ümber. Et kuningas Wiatschko ennast mitte hääga alla ei heitnud, ega kantsi kätte annud, siis sõdisiwad Sakslased oma wäega sääl al, kuni Septembri kuuni, kuni wiimaks kants tormiga ära wõeti ja sääl sees üle 1000 Gestlast ja ligi 200 Wenelast ära tapeti, kus ka kuningas Wiatschko ühes maha löödi. Üks ainus olemat neist weel elusse jäetut, ja see olnud Susdali kuningas Basall, kellele riided selga ja hää hobune alla antut, et ta täädust selle üle, mis oli sündinud, oma isandale pidi wiima.

Kui nüüd Tartu kants Sakslaste kätte oli langenud, siis asus piiskop Hermann ennast sinna elama ja hakkas Otepää kantsi ehitama, kuhu ta mitmed rüütliid elama pani.

Ka mõdegawennad wõi rüütliid asusiwad endid oma Sakala maa jao sisse elama ja hakkasiwad sügisel 1224 Wiliandi kantsi wäga kangeste ehitama, mis, kuida praegu näha, kolme jaoline on olnud, kus igal jaol oma ringmüür ümber olnud. Sellel ajal Wolquin (Wolkiin) ordu meister, kes selle Wiliandi lossi ja ka kirikuid selle maa sisse ehitada lastis, kuhu tema preestrid sisse säadis, neile põllud ja maad andis ja Gestlaste käest kümnese wilja sisse wõttis.

Nõnda oli siis rüütliitel kõik täieste tasutut, mis pärast nemad waewa oliwad näinud, niihästi Ugaunia kui ka Sakala maal. Aga ka Waijuti (Lorma kihelkonna koha) jagasiwad nemad pooleks; üks pool Waijatust jäi Ugaunia külgi ja teine pool jäi Nurmegunde ja Mohaga (arwata Laiuse ja Põltsama wahel) Sakala rüütliite jaoks.

Selle wiisiga jäi siis Wiliandi Sakala maa pää lohaks, kus selle lossi ase üks ütlemata kindel loht oli. Nega mööda sündis selle lossi lähedale Wiliandi lin, kuhu Sakslased, kui kaupmehed ja handwärgid wõi käsitöölised endid rohkeste elama asustiwad, ja rüütlite walitsuse ja kaitmise al seisiwad. Gestlased pidiwad niihästi rüütlitele kui piiskoppidele maksu maksma ja kui orjad ka nende sõna kuulma.

Aastal 1225 saatis paawst Honorius III. oma kantsleri, Modena piiskopi Willemi seie maale, et ta kirikliku asju korratale pidi säädma. Seesamma tuli siis Juuli wõi Augusti kuul ka Sakala maale, kus ta Tarwastu lohal esimese kiriku leidnud, kus tema hilja ümberpöördut Gestlasti palwe ja õpetusega maenitsenud, et nemad ialgi meie Isanda Jeesuse Kristuse usust ära ei peaksiwad taganema. — Säält läinud tema Wiliandi kantsi juure, mis rüütlite pärast oli ja teda nemad juba väga kangeks ja kindlaks oliwad ehitanud. Säält tuliwad rüütliid temale wastu ja wiisiwad rõõmuga teda oma lossi, kus nemad temale kõil seda kurja kuulutasiwad, mis nemad Gestlaste läbi risti usu pärast on pidant kannatama.

Siis kutsus tema Gestlased, mehed ja naised nende kirikute juure kokku, ja läks alla nende juure, — sest Gestlasti ei lastut Wiliandi lossis mitte elada, — kus tema neid truuste maenitses, et nemad oma kristliku usu juure kindlaste pidiwad jääma, ja et nemad edespidi mitte enam niisugusi suuri kurje tegusid ei peaks tegema ega usu saakramentisi teotama. Niisammuti maenitses tema ka rüütliid püha Sumala sõna õpetusega, et nemad oma alamatele, neile rumala Gestlastele, olgu maksude sisse wõtmise ehl muu tüli asjade juures — mitte ei pea liiga tegema, ega neile väga raskuseks olema, et nemad selle läbi mitte ei saaks sunnitut, oma endise pagana usu juure tagasi pööрма.

Ommeiti ei leidnud niisugune waga õpetus jellel wägivaldsel ajal mitte sügawat juurt.

Nõnda oli siis Sakslaste elu järg Baltia maal niikaugale kinnitatut ja kosunud, et kauplemine ja ühestest läbikäit nõnda kasulikult oli tõusnud, et mõistlikud ja targad mehed wastastiku abits ja ühenduseks, esimese suure kauplemise seltsi asutasiwad, kellel kõit tarwilikud ilmitud wõimused käes on olnud, n'agu kunagi üks Baltia isiriit. Selle järel asutasiwad Liubeki ja Hamburgi linnad aastal 1241 Hansa (kauplemise kaitsmise) seltsi, kuhu Breemi, Wisby (Baltia meres Gotlandi saare pääl), Riia, Tartu, Tallinna ja Nowgorodi ühte heitsiwad. Aastal 1276 asutati Nowgorodi üks suur kauba laager, kellest tänapäewani weel see Nowgorodi maailma laat järele on jäänud. Nõnda tungis Dhtu maa kaubaajamine läbi Liwi maa, hommiku poolse Wene maale, kunni Konstantinoopeli ja Aasta maale, kuhu ka Dhtu maa rahwa haridus aegapidi aset leidis.

Tänine Wiliandis ühendatut ordu walitsus ajas omad õksad ikka enam laiemale, ja nõudis selle läbi enam kinnituse punktiisi. Selle tarwis sai aastal 1250 Sakala maa esimeseks Liwi maa komtureiks *) tõstetut, kus mõne wana tunnistuse kirja järele Teodorih esimene komtur on olnud. Arwata jellel ajal on Karksi ja Tarwastu lossid, ja Helme loss 1264—67 aasta ümber Sakala maale ehitatut.

Aastal 1281 oli Wiliandi müüride wabel esimene maapäew (Landtag), kus Wiliandi selleaegne komtur Wilhelm von Schauerburg (Willekinus de Endorp) ordumeistriks walitseti. Kas Wiliandi jellel ajal juba linn on olnud, ei ole kusagil üleskirjutatut; ommeiti

*) Komturei on üks tüü maad, mis kiriku walitsuse poolest mõne waimulikule ehk ordurüütlile wabaks pruunkimiseks, aga mitte päriseks, on antut; seesinane tulu wõtja nimetati komturiks. Wälja andja.

wõib seda arwata, sest et juba enne Sakslaste lossi ehitust kaupmehed sääl ligidal endid ülewel on pidanud, ja et aastal 1299 Wiliandi kodanikud, kes Welikaja juures õnnetumas lahingis olivad olnud, Wene suurwürkstile wangiks olivad saadetut saanud.

Nõnda oli siis 1225—1343 aastani Sakala kui ka kõige Gestlaste maal kaunis rahu aeg. Dmmeti pühiswad Gestlased aastal 1343 weel üksford Sakslaste iket oma laela päält maha raputada. Esiti tapiswad Harju talunikud Siiri päewa wõsi kõik mõisnikude seltsti inimesed ära, ja piiraswad siis Talinna linna ümber, kus Daani maa walitseja sees oli. Nõnda tegeiwad Lääne maa talunikud Hapsalu lossiga, kui ka Saarlased Wõide kindlusega. Sellele pääle tuli ordumeister Burchard von Dreilewe oma wäega Talinlastele appi, lõi Gestlased enamiste maha ja andis Talinna linna ja Daani kuningliku maawalitseja Wiliandi komturi Goshwin von Erke walitsuse alla, kust ta isi Hapsalu ja Saare maale teiste Sakslastele appi läinud, ja mässajad Gestlased ära wõitnud. Niikaua kui ordumeister von Dreilewe Saare maal oli, põletasiwad Littawlased Miitawi linna ja lossi ära, ja riisusiwad Riia, Segewoldi ja Walga maakonnad puhtaks.

Sellelammal ajal, aastal 1343 sündis ka Wiliandis järgmine lugu. Wiliandi talunikud olivad ühes kous nõuu wõtnud, niihästi komturi kui ka kõiki Sakslasi Wiliandi lossis ära tappa. Aga et loss üle nende jõuu wäga kindel oli, siis olla n'ad kawalaste seda wälja mõtelnud, kuidas nad ilma märkamata lossi elukad kätte pidiwad saama.

See oli sellel ajal wiisiks olnud, et Wiliandi talunikud oma wilja ja künnese maksu Tooma päewal on pidant lossi ära maksma. Sellepärast tulnud nad sellel päewal oma kottidega õige rohkeste lossi juure, kus aga mitte wili, waid tugewad mehed oma sõariistadega sees on olnud. Kui neid juba küllalt oleks

lossi õue saanud, siis oleks iga üks oma koti lahti teinud, mehe wälja lastnud ja Sakslased lossis kõit ära tapnud *).

Agas see kawal nõuu oli ühe wana naise läbi Sakslastele lossi pääl täada antut, sest et ta kartnud, et tema poeg, kes ka ühe koti sees lossi pääle on pidant widut saama, ära ehk saaks tapetut, ja on palunud oma pojale armu, kus juures ta seda kotti tähendanud, kus sees tema poeg pidant olema. Seda palwet olla temale ka selle täaduse eest lubatut täita.

Kui nüüd talunikud oma koti koormatega Wiliandi lossi ette oliwad tulnud, on neid aga niipalju sisse lastut, et nendega parajaste walmis on wõinud saada. Sääal on Sakslased oma sõa riistadega walmis olnud, kus nad kõi kotide sees Gestlased kui ka nende toopjad odadega läbi pistnud ja ära kagistanud **). Selle teo nuhtluseks ja mälestuseks olla Sakslased Gestlastele kõige Wiliandi maa sees ühe uue malku, iga aasta Tooma päewa õhtuks malka, pääle pannud.

Astal 1347 walitseti Wiliandi komtur Gosswin von Erf ordumeistriks. Sellesamma ordumeistri ajal ostis Saksa ülem ordu wõi kõrgemeister, Hendrik Lüsemmer, kes Preisi maal elas ja kelle al ka Liwi maa ordu seisis, — Daani kuninga Woldemari III., ja tema wenna Otu käest Harju ja Wiru maa, kõige Tallinna, Narwa ja Rakwere linnade ja lossidega 19,000 marga hõbeda eest ära. Sellespääle olla Daani kuninga wend ka Saksa ordu liikmeks heitnud ja ülemal nimetatut

*) Ditmarski talunikud oliwad oma grahw von der Bökelnburgi otse niitammu suguse kawalusega nuhelnud; nõnda näitab see nõuu mõnest alamast Sakslasest wälja tulnud olewat, kes Ditmarski talunikude tegu täädnud.

***) Praegu olewat sellel ajal, mis Wiliandi uue kiriku ja mõisa alt järwe jookseb, sellest ajast see nimi „Walu oja“ saanud, et selle kaldal need inimesed sellel korral ära olla tapetut, ja nende weri ojaesse jooksnud. Wälja andja.

maad Liivi maa ordu valitsuse alla saanud, kuna kümme Daani kuningast enne seda Wiru maa üle olla valitsenud.

Et Wiliandi komturid endale Sakala maalt ka midagi warandust on korjata wõinud, on sellest näha, et ordumeistri Frank von Gersdorfi käes Riigas (1347 kuni 1439) ühe Wiliandi ära surnud komturi warandust 30,000 marka kulda, 600 marka walatut hõbedat ja pääle seda palju kuld ja hõbe söögi riistu on olnud, seda aga ordumeistri wend Wolter von Gersdorf, ilma teiste Liivi maa ülemate loata kõi Preisi maale ära wiinud.

Nüüd oli selle wahel aastast 1343 kuni 1481 Gesti maal rahu aeg, kus aja kirjutajad Wiliandist mitte palju ei räägi, kuni pöörane Bernhard von der Borg (1477—1486) ordumeistriks sai, kes saeatuhande sõamehega aastal 1481 Wene maale läks, jään ümberkaudu riisus ja Pihlwa alewid ära põletas, kust muud midagi wälja ei tulnud.

Kui Borg nüüd Wene maalt tagasi oli tulnud, siis oliwad Wenelased temale jala päält järele tõtanud ja Liivi maal weel hullemine häwitanud ja rikkunud, kui tema Wene maal, — aga tema ei ole oma saeatuhande mehega — misugust hulka sõarahwast ühelgi ordumeistril enne ei ole olnud — mitte Wenelastele wastu pannud, kes selle korraga kõige Wiliandi maa, Tarwastu ja Wiliandi, kantside ja alewitega ära riisunud ja põletanud, palju rahwast maha lõõnud, ilma kusagilt wastupanekut leidmata, nõnda ka palju kiriku kellasi ära wõinud ja muu riisutut warandustega Wene maale ära wiinud.

Selle korraga oli Wiliandi linna walitsuse kirja kogu (Rathszarchiv), kui ka linna õiguse põhjuskirjad (Stadtprivilegien) ära põletatud, wõi ka kuhugi kõrwale westut, siis sai lin 28. Augustil 1481 ordumeistri

Borgi läest uue õiguse põhjus kirja, mis veel tänapäevani rae kohtu kirja kogus ülemel peetakse.

Raatskümmed aastat pärast seda — 1501 — läks ordumeister Wolter von Plettenberg Wiliandist Pärtli päewa ajal 4000 ratsa mehe, ühe tubli hulga jala wäe ja kalunikudega, ja hää suurtükkidega Pihwa*) poole Wene wäe wastu, kus 40,000 meest Liivi maale pidant tulema. Siiritsa jõe ääres, 10 penikoormat Tisenburgist (Tsborskist) eemal, läksiwad wäed üksteise pääle. Plettenberg sai oma hästi pruugitud suurtükide abiga Wenelaste ja Tatarlaste üle täieste wõimuse, ilma, et tema wägi palju kahju oleks saanud, kuna Wene wäest wäga palju maha saanud löödnud. Nüüd ajanud ta Wenelast 3 penikoormat taga, wõtnud kõinende sõa mivona ja põletanud Dstrowa, Krasnowa ja Tisenburgi kantsid ära.

Plettenberg oleks oma wõitu veel edasi ajanud, kui mitte soola puudus, kui ka sügisene niiske ilm ja toore puuwilja söömine tema wäe sekka kangel tõhu tõbe ei oleks toonud, kelle häda kätte ordumeister isi ka langes. Sellepärast pidi ta rutuste tagasi minema ja sai haigest pääst Wiliandi toodud, kuna tema sõamehed muist laiali läksiwad ja muist teiste kindla losside sisse ära jagati.

Kui nüüd Wenelased täada saiwad, et Liivi maa sõawägi laiali oli läinud, tuliwad nad Nowembri kuus suure wäega Liivi maale, kus nad hirmsal wiisil jälle

*) Jegor v. Sivers räägib (Alb. Balt. Ansichten Nr 10.) Richteri kroonika II. Tbl. pag. 434 järele, et see lahing Wiru maal Lontowa juures ölnud. Rüssow, kes ligikorda sellel ajal elas, ei räägi sellest midagi, nõnda ka tema järel Siärn, Kelsch ja Karamsin. Ka see kirik, kelle Plettenberg Lontowa lahingi asemel eõldasse mälestuseks eella ehitonud, ei wõi veel õiget tunnistust anda. Kui üks miisugune iialgi sinna oleks ehitatut, siis oleks Rüssow, kui sündinud Eesti maa mees, seda misist täädnud ja ka omas kirjas sellest kõnelelnud.

kätte tasusiwad, mis Plettenberg neile oli teinud. Et Plettenberg oma wäega haige maas oli, siis on Wenelased selle korraga Tartu maakonna, poole Riia maakonda, Marienburgi, Trikatua, Ergmäe, Tarwastu, Wiliandi, Laiuse, Põltsama, Wiru ja Narwa maa koldal kombel ära hukanud ja häwitanud, ja üle 40,000 inimest ära tapnud ja wangi wiinud. Helme lossi juures sai Wene würst Dholenski üle 1500 mehega ommeti tagasi löödut, kust ta enne Jõulut*) tagasi minnes kõik oma tee pääl ära häwitas.

Kui nüüd Plettenberg omast haigusest terweks oli saanud ja waenlastele wastu tahtis minna, oliwad need juba kõik oma teed läinud.

Et Plettenberg Wenelastele aga ommeti kätte tahtis maksa, siis korjas ta Augusti kuus 1502 jälle 2000 ratsa meest, 1500 Saksja jala meest ja mõne saea Gesti talunikusi koku, ja läks mõne suurtükiga otse kobe Pihkwa linna pääle, keda ta ümber piiras. SääI sai ta täada, et Wenelased temale 90,000 mehega wastu tulemas oliwad; kobe jättis ta linna ümberpiiramise järele ja läks neile julgeste wastu. Wene wäe ülemad, würst Schtschenja ja Schuiski ei pidanud Liwi maa wäge niigi palju wäärt, et nad nendega korra pärast jõdima oleks hakanud, waid tahtsiwad neid oma hulgaga jisse piirata ja nagu weise karja Moskwasse ajada. 13. Septembril jõudsiwad mõlemad wäed Siinolini järwe ääres üksteise wastu; sääI pidi Plettenberg kas wõitma, ehk oma riigiga langema. Tema palus waga, alandliku südamega Jumalat ja töötas pärast õnneliku wõitu Jerusalemma rändada, püha haua pääl tänu

*) Wanad kirjad (die Urkunden im Index Nr. 2457 und 2459—2462) kinnitawad kõikis tükkides Rüssowi jutustust. Rüssow on aga ehk wiisil seda Wenelaste riisumise sõda Paastu aja jisse 1502 pannud, kuna see oga enne Jõulut 1501 on sündinud. — Jegor v. Sivers räägib seda sugu (Alb. Balt. Ansichten Nr. 10) ka Rüssowi järele. Wälja andja.

palwid tegema. Siis maenitses ta tulise sõnadega weel wäge, kas surra ehk wõita.

Kõige esite lõi tema ennast nagu põgenema. Kohe tormaswad Wenelased hunnikus nende pääle, jaolt Sakslaste sõamoona kallale ja jaolt tema wäge ümberpiirama. Selsammal filmapilgul lastis ta omad korrapärast üles säetut suurtükid Wenelaste hulka lahti lasta, mis hunnikus pääle tungijaid Wenelasi hirmsal wiisil maha niitsiwad, isäranis abelatega kokku seotut kuulid*), nõnda et Wenelaste wägi kõige suurema korratu oleku sisse juhtus. Plettenberg ist olewat ennast kolm korda Wene wäest läbi rajunud, kunni kõi Wene wägi wiimaks põgenema olla läinud. Wenelasi olewat ligi 40,000 langenud, kuna Liivi maa rüütlikest aga 3 oliwad langenud, ja 400 jala meest, keda wiimseid üks Lukas Hammerstädt meelega Wene wäe sekka wiinud ja maha rajuda lastnud, ja ist Wenelaste poole ära läinud. — Lahingu ajal olewat Plettenberg tulises palwes püha neitsit Maarjat näinud**), ja lastnud selle imeliku päästmise mälestuseks 13. Septembri kuu päewa Liivi maal pärast seda püha päewaks pühitseda.

Selle Liwlaste wõidu järel saiwad Wenelased nõnda ära kohutatut, et nad Liivi maaga mitme termini kaupa wiiekümne aasta pääle rahu tegiwad.

Plettenberg oli, kuida eespool nägime, Pihtwa lahingi ajal püha Maarjale töotanud, et kui ta Wenelaste üle see kord wõitu saab, et ta siis Jerusalemma pidi rändama, tänu palwid wiima. Kui nüüd wõit tõeste käes oli, siis ei olnud mehel enam sugugi lusti, seda pikka reisi ette wõtta, sest et ta oma ihu nõdra tundis olewat. Selle tarwis oliwad waimulikud hää

*) Fabricius pag. 77. in Scriptores rer. liv. II. 462.

**) Nõned kroonikud ütlewad Plettenbergi Lentowa juures lahingis püha neitsit Maarjat näinud olewat, kellest Rüssow midagi ei tää rääfida.

meelega käepärast. Tema sai omast töotusest lahti päästetut ja võis enese asemel ühe asemiku püha haua juure saata. Tema kutsus nüüd wanemaid komturisi, et üks neist tema eest seda reisi pidi ette võtma, aga kõik tundsiwad oma ihu selle tarmis väga nõdra olemat*). Wiimaks tunnistas Wiliandi komtur Rupert, et tema küll selle reisi ette võtab, aga selle tingiga, et tema, kui üks saadik, wiiekümne ratsa mehe seltsis võib reisida. Ordumeister lubas seda, ja Rupert läks aastal 1504 toreda seltsiga, kelle hulgas ka ordu sindikus Dionysius Fabricius oli, teele, esiti Saksja keisri ja paawsti juure, ja säält hää tunniskirjadega Sultan Solimani juure ja püha maale, kus ta omad palwed ära tegi ja säält õnnelikult Liwimaale jälle tagast tuli**).

Kui Plettenberg nüüd Wenelastega rahu oli saanud ja oma tänu wõla Wiliandi komturi Ruperti läbi Jerusalemmas ära tasunud, siis kinnitas ta ordumeistri Borgi antut Wiliandi linna õiguse põhjus kirjad aastal 1510 uueste, mis ka praegu alles on.

Selle wiiekümne aastase rahu aja sees ei räägi kroonikud mitte palju Wiliandist. Miipalju ütleb Rüssow, et ordumeister Hermann von Brüggenei aastal 1543 Wiliandi komturi Johann von der Recke teiste komturidega Tallinnasse kodanikude ja mõisnikude wahel tült seletajaks ja kohtumõistjaks kutsunud. Seesamma Wiliandi komtur Johann von der Recke on aastal 1549 Liwi maa ordumeistriks walitsetut, kes kaks aastat hää rahuga on walitsenud ja Wiliandisse ära surnud ja ka sinna maha maetut. Selle ordumeistri walit-
suse ajal on katk Liwi maal väga kangeste möllanud,

*) Siehe Arndt II. 177.

***) Vergleiche Dionysius Fabricius in Script. rer. liv. II. 463.

mis juba endise ordumeistri ajal hakanud ja viis aastat kestnud.

Sellesamma ordumeistri ajal räägib Rüssow ka sellest „wanast hääst ajast Liivi maal,“ mis tema järele kõik teised kroonitud jutustavad, ja keda ka J. W. Jannsen mõne aasta eest Eesti Postimehe sees on jutustanud.

Aastal 1557 sai Willem von Fürstenberg Liivi maa ordumeistriks ja walitses kaks aastat. Tema ajal jõudis Plettenbergist wõidetut 50 aastane rahu otsa, ja Moskwa suurwürist nõudis kirja läbi ordumeistri kui ka kõikide siit maa piiskoppide käest wana wõlga jäänud maksu, wastalikul korral ta aga sõaga neile kaela tulla ähwardas.

Eht kül Liivlased endid wiendasiwad, ja mis iial wõlgu, maksu lubasiwad, tuli Wenelane ommeti aastal 1558 22. Januaril suure wäega Liivi maale ja wõttis Tartu ära. Laiuse lossist, mis ka Wenelase kätte oli langenud, tulwad Saksa soldatid oma raske suurtükki-dega Wiliandisse. Aastal 1559 heitis Fürstenberg enese wanuse pärast ordumeistri ammetist lahti ja asus Wiliandi lossi elama, kus ta omad päewad rahu sees tahtis lõpetada. Tema asemele sai jälle Wiliandi komtur Gotthard Kettler ordumeistriks walitsetur, kes aga ka wiimne selle nime kandja oli, sest et ordu riik ja walitsus temaga siin maal ära lõppis. Nõnda näeme, et Wiliandist mitmed Liivi maa walitsejad tulnud ja ka Wiliandiga ordu walitsus siin wiimaks lõpnud.

Aastal 1560 tuli Wene würist Andrei Mihailowitsch Kurbski 20,000 õppinud sõja mehega Juuli kuul Wiliandi alla; päaleselle kogusiwad endid weel 30,000 meest Wene jala wäge, 10,000 Strelitset ja Kasakat 40 raske laagerduse ja 50 wähama suurtükiga Wiliandi ümber, keda Tartust Oma jõge mööda Wirts järwe ja säält Diju ja Tännafilma jõge mööda ülesse weeti,

ja 2 penikoormat Wiliandist eemal maale tõmmati ja Wiliandi alla wiidi.

Warfi ehitati patareid ülesse ja hakati linna suur-tükkidega lastma, kellel tugew müür ümber oli, sest lossi ligi ei olnud mitte kerge pääseda. Kui wiimaks kolme kunni nelja nädalise ümberpiiramise ja lastmise järel linna wägi siiski weel wapraste wastu, kunni ühel ööl hirmus palju tulisid kuulisi linna lasti, et kõik majad põlema läkšiwad, kellest aga wiis maja weel wastu lossi üle oliwad jäänud; siis põgenesiwad kõik kodanikud ja ka wägi lossi. Linnas olewat ringmüüri sees sellel ajal kõik kiwi majad olnud, aga wäljaspool müüri olnud linnal ka juba alew, mis wissist puu majad on olnud ja keda Tatarlased kohe ära põletanud.

Linna langemisega ei olnud aga weel midagi kaotatud, sest kindel koht loss seisis puutumata omas tugewuses alles terve. Kolm üksteisest lahutatut kantsi tina katustega, palasti, kiriku ja inimeste ja elajate elumajadega, mis kõik raudkiwist ja lubjast ja ka mõnes kohas telliskiwist oliwad ehitatud, — oliwad ühelt poolt sügawa ja laia kraawide ja mägede, ja teiselt poolt järwega ümber piiratud, kuna kraawide kaldad, kui seinad otse püsti raijutud kiwidest oliwad müüritud. Mitme sammu paksused kantside müürid oliwad suur-tüki aukudega, ja ringmüürid kange tornidega ehitatud, kuhu 18 müüri murdjat ja 450 suuremat ja vähämat suurtükki ülesse oliwad säetud. Büssi rohtu ja kuulisi, ja kõikjulgust toiduse wara inimestele, hobustele ja elajatele oli kaua aja tarwis sinna kokku kogutud.

Selle koha kindluse pääle lootes oliwad ümberkaudsed Sakslased ja ka talunikud kõik oma kallima wara, hõbeda ja kulla sinna lossi keldretesse warjule wiinud, nõnda ka ifi sääl warju otsinud, kuhu ka Fürstenberg oma terve hõbeda ja kulla waranduse oli kogunud ja peitnud.

Kui Tatarlased Wene wäe ees Wiliandi alla tulivad ja alewi põlema süütasivad, läks Fürstenberg ettevaatmata lossist wälja nende wastu, ja oleks pea-aegu Wenelaste kätte kobe wangi sattunud. Suure waewaga sai ta aga weel lossi tagasi.

Säält lossi kõrgusest wõis Fürstenberg wäga hästi waenlase lõpmata suurt sõda laagert ära näha; aga ta jäi ommeti kindlaks. Saksa sõamehed, kes waenlase suurt wäge niisammu hästi nägivad ja ka seda wäga hästi täadsivad, et Wenelased Marienburgi ja Ergmäe juures Landmarschalli Wiilip Schall von Bell ja Bölfersami 1000 Saksa rüütliga maha oliwad lõõnud, — hakasivad rahutumaks minema ja nurisema, ja nõudsid, et kui Fürstenberg nende palka, mis neil mõne kuu eest saada oli, mitte wälja ei maksa, et nemad siis kantsi Wenelaste kätte ära annawad, — mis pääle nemad ka Wenelastega jala kaupa on hakanud tegema.

Nüüd tundis Fürstenberg, kui suur häda oli. Sellepärast jagas ta kõik oma raha ja jaolt omad kallid asjad nende kätte pandiks wälja; aga see tihutas nende himmu weel suuremaks, kui et nad oma nõudmisega rahule oleksivad jäänud. Nemad täadsivad, et lossis palju kallist wõerast wara peitus oli; nende pääle ainult käis nende himmu. Sunnetu wana Fürstenberg olla neid ristis kättega palunud, Jumala pärast seda mitte teha, misga nad kõige risti-inimeste ees häbi ja teotust endi pääle saadaksivad, ja mis nad ka Jumala ees igaweste ära ei jõuaksivad wastata.

Kõik need sõnad ja palwed ei mõedunud midagi nende liwiste südamete pääle. Warsti oliwad nad Wenelastega kauba teinud, et nemad ilma keelmata lossist ära wõiwad minna ja seda ligi wõtta, mis nad ära wõiwad landa. Nüüd nuusiti kõik lambrid ja keldrid läbi, ja lõhuti kõik lastid ja lapid puruks, ja riisuti tühjaks. Eht kül Fürstenberg neid igapidi keelda püüdnud, seda tegemast, ja oma wiimist raha neile wõtnud

ja neid palunud, et nemad teda ennemine maha lööks, kui et ta niisugust ära andmist ja wõera wara riisumist peaks nägema, — aga temast ei ole üksi hoolinud.

20. Augustil saanud lossi wärawad lahti tehtut: Wenelased tulnud sisse ja Saksa sõamehed läinud wälja. Aga kui Wenelased märkanud, missugust suurt saaki need were imejad wälja kannud, olewat nad kohe nende pääle läinud, löif nende kofid ja taskud ära tühendanud, ja neid pilgates tühjalt oma teed saanud.

Ordumeister Kettler laskis neile kurjategijatele aga igal pool järele walwata, ja kui kusagilt üks neist leitud, siis olla ta kohe puuoksa koera wiisi ülesse poodut.

Wenelased, kes kantsi sisse minnes seda olivad arwanud, et lossi ära andmine wana Fürstenbergi enese poolt oli sündinud, et ta selle wiisiga oma kalli warandustega ära pidi pääfema, ja pärastli soldatite äraandmist paljaks selle teo ilustuseks pidastwad, — ei wõinud seda mitte küllalt immeis panna, kui kange ja kindel see lossi oma hulga suurüükide ja lastmise waraga, toiduse moona, sügawa ja laia kraawide ja kange ringmüüridega wa olnud, keda selle wiisiga kuidagi ei oleks wõinud sisse wõtta.

Nõnda langes siis see selle maa kõige kanger kindlus palju wara ja üle 450 suurüükiga Wenelaste kätte, kes siit oma wõitmisega kaugemale Liivi maa sisse läksiwad *).

Wana Fürstenberg, kellele tema oma soldatitest riisutut warandus jälle tagast olewat antut, sai oma truui seltslaste ja teenritega kui wang Moskwasse wiidut ja rahwa hulgale uulitsate pääl näidatut. Kaks wangi wõdetut Tatari kuningast, teine Kaasanist ja teine Astrakanist, olla rahwa hulgas seistes nende pääle sülitanud

*) Joh. Renner kirleb omas Liwl. Hist. pag. 328 — et selle korraga aga neli ainust kodaniku Billiandisse elama on jäänud.

ja ütelnud: „Paras teile Saksa koertele! Teie olete esiti Muskowitile selle malga (püksirohu ja suurtükid) kätte annud, kellega ta meid on tuupinud; nüüd tuubib ta teid endid sellega!“ — Moskwaist wiidi Fürstenberg Kostroma kubermangu Ujubimi alewisse, kuhu ta oma elu aja wangi jäänud. Fürstenbergile olla Saar Swan ta Liivi maa kuninga nimet pakkunud, mis Fürstenberg mitte wastu ei ole wõtnud, waid ennemine wangi põlwe walitsenud.

21. Augustil*) selsammal 1876 aastal saiwad 316 aastat täis, kui Wiliandi ja Ergmäe losside langemisega ka ordu walitus siit maalt kadus, ehk küll Gotthard Kettler seda nimet weel kandis, aga Liivi maal ei olnud temal enam midagi ütlemist; sest 5. Märtsil 1562 tunnistasiwad juba siit maa seisused endid Poola ülema walitsuse alla.

Wiliandi langemisega hakkaw lugu on täieste kõige selle maa lugu, kellest meie „Nr. 1. Kodumaalt“ juba täielikumat täädust oleme saanud. Üks alaline sõda seisis nagu raske müristamise pilw Baltia mere ranna maade üle, kord eemal müristades, kord oma wälgu joontega kõik ära häwitades.

Mis awitasiwad Liivi maale nüüd tema pühalikult Rooma keisrite ja paawstite poolt finnitatut jääduseb. Mõisnikude wägi oli rõhutat ja nende maad seisiwad häwitatut ja harimata maas, nõnda et suured rikkad ja wägewad kerjamise kepiga ümber pidiwad käima. Linnad oliwad puhtaks riisutat ja ära põletatut, kus ühtki käsitööd ei liigutatut. Kauplemine oli hoopis surnud. Ülemeelse ja rikka härradest kurjaste waewatut waesed talunikud saiwad nüüd kehwaiks jäänud mõisnikudest Poolakate järel, kellele siin mõisad oliwad antut — täieste oma härrade pärisorjeks ihu ja hin-

*) Tänaasel päewal, kus seda maha kirjutatakse. Wälja andja. R.

gega tehtut ja maha surutut. — Poola kuningad ei lükinud siin ükspäini mitte mõisaid, waid ka suurema waldade küllest ära listut ükshoid talusid ja külasi, mis uutest omanikudest jälle mõisateks tehtut said, kuna talunikud, kelle läest maad ja priius ära oliwad riisutut, ilma ette kirjutatut säädustest lugu pidamata, niipalju tegu ja maksu pidiwad tegema ja maksma, kui mõisnikud isi aga tahtsiwad. See oli Poola walit-
fufele üks hää odaw asi, oma kodumaa riisujaid, keda sõda saak Liimi maale oli ahwaldanud, selle wiisiga nende nõndanimetatut „hää teenistuste“ eest tahtmise järel tasuda ja ühes ka oma kodumaa piiridest eemal hoida.

Uue ja peenema aja sündimise ajal wana toore ja walju aja seest, oli kõige hullem wägivald walitsemas. Sellel ajal puudusiwad niisugused waimurikkad mehed, kes seda mässu ja segadust oleksiwad wõinud talitseda ja korra pääle sääda; sest selle aja segadus oli nii suur ja wägew, et sellest mitte nii pea selgumist ei wõinud loota. Paljud raiskasiwad oma ihu ja waimu jõudu asjata, ja pidiwad hukka minema; palju weel häidki wana aja waremid pidi koguniste ära kautatama, enne kui uue ehitufele ruumi pidi saama. Nimes, kui kuningas Stehwan ja Siigismund, würst Rodkiewiz, Zamoischy, Kurbstij ja Schuischij, herzog Magnus, Saar Iwan, Georg Fahrensbach ja herzog Karl von Südermannland kõlawad kõik läbi segamini, nagu walgud, mis wäham walgustawad, aga seda enam põletawad ja kõrwetawad.

Nõnda on siis Wiliandis ja ümberkaudu nende ligema 50 aasta sees üks alaline sõda, häwitus ja rikkumine olnud. Aastal 1572 *) tuli üks Rootsi

*) Mitte aastal 1573, kuid Jeger v. Sivers (Allb. Balt. Ansichten Nr. 10) seda ütleb. Wõi arwab Sivers seda Dskar Kienize rehtenduse järele?

ooberst Klaus Mefon 5000 mehega Tallinnast välja, et ta pidi Põltsamat ümber piirama, — läks aga üle Märjama Wiliandi maale, kus ta kõik need kohad, mis Poola walitsuse al olivad, paljaks riisus. Aastal 1574 riisus Juuni kuul siit maa mõisnikude wägi *) (Hofleute) jälle Wiliandi ja Põltsama maa puhtaks, põletas mitmed külad ära ja tappis palju waesid talu inimesi maha. Selle korraga on nemad ka Põltsama alewi ära põletanud ja kuninga Magnuse nõuumehe Dietrich Fabrensbach'i, kui ka mitmed muud ammetnikud wangi wõtnud ja hulga saagiga oma laagrisse tagasi läinud. Ommeti ei läinud see neile riisujatele mitte õnneks; sest kui nad parajaste oma saagi juures sõiwad ja jõiwad, ja rõõmsad olivad, tuli neile 29. Juulil Wenelaste ja Tatarlaste wägi ruttu, ja ilma täadmata kaela, lõi neist palju maha, wõttis neid mitmed wangi ja wiis palju nende hobusid, sõariistu ja kõik nende riisutut saagi ära **). — Nõndasamma oli aastal 1581 üks hirmus wastastiku riisumine ja rõõwimine, kus Wenelased Wiru, Harju ja Lääne maad riisustiwad, mis Rootsi käes oli, ja Rootslased jälle Wiliandi, Tartu ja Järwa maad, mis Wene walitsuse al seisis; pääle seda on ka Poolakad, Riiglased, Kuurlased ja Littawilased Wiliandi ja Tartu maa waesid ilma süüta talunikusi riisumas läinud, ja ainult sellepärast, et nad Wene alla wõidetud olivad.

Kõige kurjemad talunikude waenlased olla weel talunikud isi olnud, sest et nemad oma riisumiste pääl selle maa peidetut teesid ja pelgu nurke palju paremine on tunnud ja täadnud, kui wõeras sõa wägi. Rüssow ütleb, et see üsna wõimata on, üles kirjutada, kui sa-gebaste ja mitu korda Harju ja Lääne maa talunikud,

*) Ei mitte Pontus de la Gardie, kuid Jeger v. Sivers eesnimetatut kohas ütleb.

***) See koht on wist Eesti maal Warbola ja Ruimetsa kohal olnud.

wahest Rootsi walitsuse loaga ja wahest ilma loata, mitu aastat suwel ja talwel kõiki Gesti maad Peipsi rannast Marienburgist saadil ilma wahet pidamata on riisumas käinud. Sellel ajal olla Liivi maa isi oma rahwa, niihästi Gestlaste kui ka Sakslaste ja mõra rahwa läbi nii puhtaks pühitult olnud, et mitmes kohas ei inimese ega elaja hinge enam leida ei ole olnud *).

Aastal 1582 sai siit maa Kiiweroma-Gooras tehtut rahu järele Wiliandi linna ja maaga jälle Poolakate kätte, kes oma Jesuiiti kurjuse ja kawalusega siit maa Luteruse usu rahwast piinasiwad ja waewasiwad. Et Poolakas seda maad paremine üle wõiks walitseda, jagas ta kõige Liivi maa 40 Starosteiks ehk walitsuse wallaks, kellest Wiliandi wiies wald, Pernu Wojewodi alla oli pandut, kust wiis ratta sõameest pidiwad antut ja üles peetut saama. Ehk kül kuningas Siigismund III. Wiliandi linnale ordu poolest antut põhjuskirjad (Privilegien) kinnitas, sai ommeti pärast seda, kui Põltsama aastal 1600 Rootslastest ära oli wõidetut, waewalt ülesse ehitatut Wiliandi linnake, Poolakatest ennestest sellel sammal sügisel jälle ära põletatut, kui Südermanni Herzog Karl Karssi lossi wõitmise järel Wiliandit ümberpiiras.

Wiliandi lossi ülem Mikael Kurk, kellel üks weike jagu Poola wäge ja üks kompagnii Ungria mehi kaptein Sadowsky al oli, — täitis lossi kõige sõamvona ja toiduse waraga, ja laskis isi linna põlema süüdata, et Rootslastel sääl kantsi al mitte warju ei pidant olema; Rootslased, kes ruttu sinna alla tõttasiwad, saiwad weel mõne maja tule suust ära kustuda.

*) Inimesed räägiwad praegu, et kui mõned inimesed oma pelgu paigast wälja tulnud, ei ole nad teisi kusti leidnud, ja kui nad ühe inimese jälje leidnud, siis olewat sellele rõõmu pärast suud annud. Wälja andja.

Seda ärawõitmata lossi hakati nüüd ümber püürama ja kargeste lastma. Lossi wäe seas tõusis aga lahkimine, sest Ungria mehed tahtsiwad alla heita, aga Poolakad surmani wastu panna. Sääls kargas üks Sassa kodanik ühe kantsi torni pääle, pistis oma kübara loti otsas ühest luugist wälja ja palus kiskendades armu. Herzog Karl sõitis lähemale ja hüüdis: „Kui teie hääga endid alla heidate, siis ei pea teil midagi wiga olema!“ — Kodanik wastas, et nemad selle luugi läbi torni sisse pidiwad tulema, enne kui Poolakad sinna jõuawad.

Warsi lastis herzog torni redelid sinna tuua, kus pääl üks hunnik soldatist Karl Güllenhjelm ja Saamuel Nilsoniga ülesse ronisiwad. Waewalt oliwad aga kaks wõi kolm torni sisse jõudnud, kui juba üks hulk Poolakaid neile wastu tõttas. Güllenhjelm, kes weel redeli pääl seisis, hüüdis: „Minu wennad, olge meile abiks!“ Reed, kes juba torni sisse oliwad läinud, tahtsiwad jälle tagasi tulla, aga Güllenhjelm tõrjus neid mõegaga tagasi, läks ise nende juure sisse ja nõnda oli neid kakskümmend meest sääls ühes kous.

Sulgeste paniwad nemad pääle tormaja Poolakatele wastu, kes arwasiwad, et nende aru palju suurem pidi olema. Güllenhjelm, kes kommandanti nägi, hüüdis tema poole: „Tule meie juure torni, siis pead sa kõige omakstega armu leidma! Muidu peate teie kõik üle mõega tera kargama!“

Kommandant tegi ehmatusjega selle nõudmise järele, aga ei pannud mitte wäähä immeks, kui ta tornis nii wäähä waenlast nägi. — Güllenhjelm lastis teda kobe kinni wõtta ja redelit mööda Herzogi juure alla wita. Kantsi wägi, kellelt päämees ära oli wõetut, sai nüüd kergeste meelitatut, ennast alla heitma. — Herzog Karl finnitäs 4. Nowembril (1600) praegu maha põletatut Wiliandi linna põhjus- ja õigusekirjad uueste, ja wiis Poolakad Rootsi wangi. — Dmmeti ei ole iial nii

hästi mõistetut võita ega nii sandiste finni pidada, kui sellel ajal. Mis suure fulu ja waewaga kätte saadi, läks selga pöörates jälle oma teed kaduma.

Kahe aasta pärast, see on 1602, tuli Poola wäe ülem, suurtantsler Zamoisky, Wiliandi alla. Gesminew kange külm talwe, mis 1. Nowembrist 1600 funni Lihawõteni 1601 kestis, oli kõige suwe wilja sügisel 1601 nõnda ära rikkunud, et kõige sõa raskuse juures, kes kedagi põldu ka kõrwalises paikus ei lasnud külwata, — nälja häda kõige hirmsamal kombel mõllama hakkas *). Poolakate häda kaswis ka seda suuremaks, kui Wiliandi kantsi wägi nende sinna tuleku aeg 40 toormat toiduse ja muud kraami ära oli wõtnud. Rootsi wäe ülem, grahw von Nassau, saatis Põhksamalt 800 meest omadele Wiliandisse appi ja kutsus 26. Aprillil maapäewa Tallinnasse kokku, kus ta ette pani, et kõige terve maa jõuu ja abiga, kui mõisnikud, talunikud ja kodanikud, — üksnes wõimalik on, isamaad ära päästa, mis tarwis igauks sõariistad kätte peab wõtma.

Seefinane nõuu oli kõikide meele pärast, mis pääle 24. Mail kõik wägi selle maa seest kokku pidi kogutama; aga selle kewadine suur wesi ajas selle hää nõuu kõik laiali. „Waimustus ei ole mitte heeringa kaup, keda mitme aasta pääle sisse wõib soolata.“ — Aga ühe kuu pääle? — Tuim peab ta olema olnud; sest Wiliandi wägi oli Aprilli kuus 20 päewa lubanud wastu pidada, aga pidas ommeti juba 40 päewa wastu, oodates, et lubatud abi Tallinnast pidi tulema, — mis aga mitte ei tulnud.

Linna müürid ei wõinud Zamoisky raske suurtükkiwale mitte wastu seista, ja nõnda sai lin Poolakate kätte, kus nemad Thuanuse kirjade järele wäga ropul ja häbemata wiisil olla elanud; aga loõsile ei wõinud nad weel midagi teha, mis omas wanas tuge-

*) Waata, „Kodumaalt Nr. 4“ sellest laiemalt.

wuses alles terve seisis. Wiimaks katsus Zamoisky 7. Mail esimest korda tormi jooksta lasta — aga ilma asjata! 1000 meest, ja nende seas kuulus sõamees Fabrensbach, Kartsi lossi ülem ja von Mengden, Wolmari walitseja olivad surnud maas. Zamoisky oleks isigi peaaegu ühe suurtlüki kuuli läbi otja saanud, kes tema mõega kõige rihmadega wõõlt ära kiskus. Teisel päewas lastis Zamoisky kahetsa korda lossi pääle tormi jooksta, aga iga kord ilma asjata ja suure kahjuga. Kui 9. Mail jälle taheti tormi jooksta hakata, lendas üks Poolakate tarwis püssi rohuga täidetud maa alune õõnus ühe jao ringmüüri vastu taewast, kuna lossi kommandant, waper Arwed Tönnisson 40 mehega suurtlükkidega lõhutut müüri augu pääl sõdis. Tema jäi kül elama, aga wiimne nurja läinud katse, — püssi rohuga üleslastmine — oli selle weitse hulga julguse ära rikkunud, et enam ei usaldanud Poolakate suure wäe vastu pikemalt wõidelda. Sellepärast tegiwad nad Poolakatega kaupa, et keelmata wõiswad ära minna ja lossi nõnda nende kätte jätta, — mis neile ka lubati ja neid weel warjajatega funni Pernu saadeti.

Kui Karl ja Joachim von Mannsfeld aastal 1606 Poolaka Zurovsky ära olivad wõitnud, ja 25. Juulil Paide sisse wõtnud, põletas Rootsi Rittmeister Lars Anderson, kes 300 ratsa mehega Wiliandi alla oli tulnud, need wähhad Wiliandi linna majad maha, aga lossile ei wõinud ta midagi teha. Aastal 1608 20. Augustil läks Rootsi kindralitel, Kaspar Krause ja Adam Schroffer, Wiliandi lossi sissewõtte korda; sest kui nemad mõne saea mehega sinna lossi alla olivad saadetud, olivad nad Poola wäe poolt, kus paljalt 50 meest lossi kaitsmas olivad, — ühe häbemata wastuse oma alla heitmise nõudmise pääle saanud ja olivad neid terve päewa suurtlükkidega kantsist lastnud. Teisel hommikul leidiswad nad aga lossi tühja ja maha jae-

tut olewat, kus weel 100 tündert püssi rohtu ja mõned hääd suurtükid sees oliwad.

Kas Rootslased Wiliandi lossi sellel ajal ilma wäeta on jätnud, mis wissist mitte wõimalik ei näita olewat, wõi on nad Wiliandi selle wahel ajal jälle ära kaotanud, — ei ole mitte wõimalik tääda saada; aga tõsi on, et Poola wäe ülem Rodkiewiç aastal 1609 jälle Wiliandisse tuli, kus Starost (wanem) Burso-mowsky teda oma wäega wastu wõttis ja ülewel pidas. Katoliku kiriku katmise kirjadest 1613 on näha, et Wiliandi selle ajani Poola ülema walitsuse al on olnud.

Oli Wiliandi linnal ordu walitsuse ajal kuus kirikut olnud, kui: 1) Saani ehk praegune Saksa kirik; 2) Katarina kirik, praeguse maa kohtu (Landgericht) maja ligidal; 3) Kloostri kirik, linna sees Kreiskooli maja taga; 4) Lossi kirik lossi sees; 5) Alewi kirik Wälja kõrtsi juures ja 6) Hospitaali kirik, linna ja Peetre mõisa wahel; — siis oli Wiliandis aastal 1613 paljalt aga üks ainus, see praegune Saani ehk Saksa kirik järele, aga nõnda lagunud, et sellel üksnes koori kohal weel katus pääl olnud, ilma akende, altari ja istmeteta. Spetaja majast ei ole muud, kui paljad müürid järele olnud; neljakümnest üleskirjutatud talunikust olnud weel kolm ainust järele, keda isäranis üle olewat loetut. Kuuest saeast talunikust, mis üksford lossi päralt olnud, ei ole enam, kui 50 järele olnud; Peri ja Kuuseli mõisas ei ole enam, kui „üks ainus“ talunik elanud ja Persti mõisas mitte „ühte“ taluniku enam olnud. Dmmeti oliwad nad, kummi 1797 aastani nii kaugele kosunud, et Wiliandi lossil 158, Peril 27 ja Persti mõisal 40 talu pidajat on olnud. Üks Paul Neumann saab aastal 1613 kui Wiliandi Wiitse-kaptein nimetatut.

Wiliandi lin kaob aastaga 1609 aja lugude kirjadest kaunis ära, sest et ta niisuguse madala järje pääle

oli langenud, kust rutuline üles tõusmine võimata on. Kolme ja ühe kolmandiku aasta saea sees sai Wiliandi linu 12 korda ja pea niisama sagedaste ka loss, ära võidetut, ja jälle tagasi võidetut, kus juures linu mitu korda põhjani ära on hävitatut. Wiimse hävituste juures ei saanud mitte üksi linna majad ära rikutut, vaid ka kodanikud oma warandusega wangi weetut, ehk paljaks riisutut ja ära tapetut. Linna ülesse ehituse pääle ei olnud nõnda pea mõeldagi.

Aastal 1629 sai kõik see maa ja ka ühes Wiliandi linu uueste Rootsi walitsuse alla. Kuulsa kuninga Kustaw Adolphi hoole läbi hakkas Wiliandi linu jälle omast surnud olekust üles tõusma ja pisut kosuma, nõnda et aastal 1682 juba 43 maja tuhast ülesse oliwad tõusnud, kus sees 55 kodaniku elamas olnud ja 12 maja weel uueste juure ehitatut, kuna see linu ligi 80 aastat peaaegu hoopis kivi wareses oli seisnud. Wana Hupel ütleb, et aastal 1780 Wiliandis juba 80 kodaniku *) olewat olnud, kuue kaupmehega; pääle nende weel palju muid Sakslasi kõiksugusest seisustest.

Sellel ajal olla Wiliandi linna majad alles üle katustega olnud; aga uute majadele ei ole enam tohtinud õlgi, waid kivi ja laudu katuseks pääle panna. Inimeste hulga kaswamise läbi olewat wana linna asemest wäljas pool kraawi **) juba 10 kodaniku maja olnud, pääle mihu saunade ja weikse urtsikuide, kus

*) Kellel peaks nüüd õigus olema: „Jegör v. Sivers ütleb (Ab. Balt. Ansichten Nr. 15.) et 1780 Wiliandi pääle „kodanikude“ 80 mõisniku sugu inimest ja taluniku olla elanud.

Wälja andja.

**) Wana linna müür ja kraaw tuleb Saksa kiriku alt lossi kraawist wälja, Werute aiast läbi, kurni Seasare kõrtsi ligi, jäält läbäb mäda tiiki mööda Sewighi maa poe kohast läbi, kurni järwe poole wälja, kust ojumise majade tee linna tuleb. —

Wälja andja.

Gestlased sees elanud, aga mis enamiste linna pärast olnud.

Lähme oma aja lugu juure jälle tagasi. Aastal 1624 andis Rootsi kuningas Kustaw Adolhw Wiliandi lossi, kelle järel Wõidu, Lantska, Dõrti, Grannau ja Waste mõisad olivad, nõnda ka Helme ja Tarwastu lossi, grahw de la Gardiele, mis Rootsi walitjuse ajal Kaarli XI. al mõisate wähanduse kommissioni poolest kroonu kätte tagasi sai. Nõnda olivad siis de la Gardie, kui ka pärast Wiliandi lossi mõisa rentnikud ühes ka linna peremehed ja walitsejad, sest et linna lossi külges oli.

Sellel ajal on kodanikudel üsna fant põli olnud, sest mõisa rentnikud on nende üle niisammu waljaste tahtnud walitseda, kui oma pärisorjade, talunikude üle, kui nende prouad oma wofidega Wiliandi mõisa pääl on pidanud kedramas käima, nagu Paide kodanikude prouad Mäo mõisas.

Aastal 1703 põletati Wiliandi linna suure Rootsi ja Wene sõda ajal, mis Põhja maa sõaks kutsutakse, Wene laste läbi jälle ära, mis järele aastal 1710 kõik see maa ja ka Wiliandi linna Wene keisri Peetri I. ajal Wene ülema walitjuse alla on saanud. Sellest ajast saadik on Sumal kallist rahu meie maale kinkinud, kuhu enam waenu hääl, sõda tuli ega mõel ei ole puutunud. Üksnes ühe õnnetuse läbi on Wiliandi linna aastal 1770 weel ära põlenud, kus tuli Turu kõrtsist lahti olla pääsnud, ja ka suur katt sellel ajal palju linna rahwast ära tapnud.

Et Wiliandi loss linnaga Rootsi walitjuse ajal kroonu alla oli wõetud, siis jäi see ka Wene walitjuse ajal kroonu omaks. 29. Juulil 1744 kinkis keiserina Elisabet Wiliandi lossi mõisa, Sürgawere, Põõgle ja Põla mõisatega oma seltsilise (Staatsdame) preili Maria Pshoglowile, kes seda oma lastele päranduseks jättis, kuni tema pärijad, kes nende mõisate

tingitusest saadik iialgi siin ei olnud elanud, aastal 1860 Wiliandi mõisa Graßwäre baroni Ungern-Sternbergile, Sürgamere von Wahlile ja Jaska grahw Ferseñile ära müüsiwad. Pöögile mõis olewat juba enne 1780 mõnda korda ümber müüdü, mis 1782 weel ühe Winteri käes on olnud; nüüd on see aga ühe grahwina von Mellini päralt.

Mõnda lähäb siis selle wana kuulsa Wiliandi ordu komturei (ehk walla) tükeldamine edasi, kelle järel pääle Sakala maa, see on praeguse Wiliandi maakonna, ühe jao Bernu, Wolmari ja Walga maakonna weel Pöõtsama ja Laiuse maakond on olnud. Aastal 1623 oli Kustaw Adolhw Laiuse lossi mõisad wobersti Hendrik Flemmingile*), ja Pöõtsama lossi mõisad üht-aegu Feldmarschalli Hermann Branglele annud.

Aastal 1783 sai keiserina Katarina II. walitsuse ajal Gesti ja Liwi maa, maakondadeks ehk kreisideks sisse säetud, siis sai ka Wiliandi lin lossi mõisa kullest ära lahutatud ja keiserlikuks maakonna ehk kreisi linnaks nimetatud, kelle üle mõisnikul enam midagi ütlemist ei olnud; pääle seda kinkis ta weel kroonu mõisa, Wiiratsi, linna päranduseks, mis järele lin jälle kosuma ja kaswama hakkas; aga oma endist suurust ja auu ei ole ta weel mitte kätte saanud. Et lin aega mööda laiemale on weninud, siis on kroonu mõne kümme-konna aasta eest Wiliandi mõisa maast paari uulitsa täie maad wõtnud ja linna jaoks annud, mis nüüd praegu „uueks linnaks“ nimetatakse. Selle wastu olewat aga Wiliandi mõisnikule kroonu mõis, Jaska, lahju tasumiseks antud.

Wiliandi komturi on 310 aastat kestnud, mille aja sees 26 komturi on walitsenud ja kellest seitse ordu-meistri auu sisse on tõusnud, kui Willem von Schauerburg, Goswin von Erk, Konrad von Vietinghof, Siefert Lander von Spannheim, Johann von der Necke,

*) Seda nimet kannab praegune Laiuse Lähimere mõis Wälja andja.

Willem von Fürstenberg ja Gotthard Kettler. Sic transit gloria mundi! — Nõnda kaob maailma auu! —

Wiimse saea aasta sees on Wiliandi lin wäga palju kosunud, esit ks selle läbi, et Keiserina Katariina II. linna lossi mõisnikude walitsuse alt aastal 1783 lahti päästis; teiseks et keiser Aleksander I. 1819 talurahwa prriks laskis, mis läbi palju Eesti sugu rahwast linna wõiswad elama asuda, käsitöösi õppida ja kõikisugusi ammetisi pruukida, mis pärisorja põlwel mitte wõimalik ei olnud, nõnda, et nüüd Wiliandi linna bürgeritest wõi kodanikutest wõldakse, et nad enamiste kõik Eesti sugust olewat. Kolmandaks laiendab ennast lin ja kauplemine selle läbi, et talurahwas teo orjusest on pääsnud ja et nende waew ja higi mitte enam kõik tõiste kätte ei lähä, waid et nemad ka inimeste wiisil rohkemaid inimelikusi tarwitusi wõiwad pruukida, mis kauplemist palju kosutab, nõnda et Wiliandi linnas praegu 34 kaupmeest, 5 napsi ja 2 õlle wabrikut, ja ka ühtekokku 26 söögi ja joogi müüat, ja förtsmiku on.

Üleüldse on Wiliandi linnas praegu ümber 3,200 inimest 284 maja *) sees elamas, kelle seas ka palju mõisniku sugu inimest on. Pääle selle on sääl rahu ja korraliku walitsuse tarwis üks linna kohus, üks silla kohus, üks Kreis-wõi maakonna kohus, üks Landgericht ehk maa kohus. Waimu hariduse tarwis on sääl üks gümnaasiumi sarnane kool, keda „Schmidti Anstaltiks“ kutsutakse, aga kelle asemele nüüd juur uus „Maa gümnaasium“ ehitatakse, siis on sääl üks kreis kool ja üks elementar kool, kõik poeglaste tarwis, siis üks linna kiriku kool poeg- ja tütarlastele, pääleselle üks ülem tütarlaste kool (Horn's Anstalt) ja üks tütarlaste elementar kool, ja weel mõned weiksed kõrwalised koolid. Et Wiliandi maakonna lin on, siis on sääl ka ülem maakonna ehk kreiskooli kohus

*) Neist majadest on 27 kiwi ja 257 puu elu maja; pääle nende on weel 25 kiwi ja 277 puu kõrwalist hoonet.

ja ülema kiriku eestseisuse asupaik. Pääle seda on jääl kolm raamatu poodi ja üks raamatu trükitoda, mis herra F. Feldt wiimsel aastal sisse jäänud ja kust mitmet Gesti keel raamatud juba wälja tulnud. Siis on jääl weel mitmed seltsid, kui mõisnikude ehk suure põllumeeste selts, Gesti põllumeeste selts, handwärtide ehk käsitööliste selts Saksa laulu selts „Liedertafel“ ja Gesti laulu selts „Roit,“ üks priitahtlik tulekustutamise selts, üks klubimaja, üks laatsfaretti ehk haigede maja, üks apteek, kelle omanik herra Schoeler praegu ka linna päämees ehk Bürgermeister on, kolm tohtert: Dr. Truhart kreis ehk maakonna-, Dr. Meyer kroonu- ja Dr. Lang linna tohter. Kroonu asutusi on jääl: üks garnisoni ehk linna wäe walitsus, üks wäeteenistuse komisjion ja wastuwõtte koht, üks kroonu raha rentei, mis aastal 1876 sisse jäetut, üks postkontor, üks telekrahwi kontor, üks posti maja ja wiimaks üks „Stifti“ maja, kus wanaks jäänud mõisnikude seltsi tütarlapsed wõi preilid kroonu kulu pääl üles peetakse. Praegu on Wiliandis kolm kirikut: esimene on Saksa ehk Jaani kirik, mis üksi wanast ajast järele jäänud, — kaunis suur ja ruumikas, ja seestpidi väga kenaste ehitatut, kus üks väga mõnus, kadunud kuulsa Tartu meistri Kessleri ehitatud, ühe manuaali ühe pedaali ja 16 registriga orel sees on. Praegune õpetaja on üks Saksa sugu mees, nimega Liborius Krüger. Teine on Gesti koguduse ehk Pauluse kirik, üks väga suur ja uhke Jumala koda, mis õpetaja Horschelmanni ajal, kes nüüd Tartus prohwasforiks on — 1863 1867 ehitatut jai. See kirik on seestpidi väga toretaste ehitatud ja risti wiisi põhjandatud, kus wäärid teine teinepoolt altarit hakkawad ja kõige selle kiriku ümber käiwad. Suur ja tore 31 registriga, kahe manuaali ja ühe pedaaliga orel on Saksamaal Gotha linnas ehitatud. Selle meister, Knaut, on pääle selle oreli weel Helme, Halliste ja Köpu kirikule oreleid ehitanud.

Pääle seda on sääl kirikus weel kaks wäga suurt ja uhket kroonlühtert ja kolmas üks wähem: üks neist makswat 700 rubla, mis Wiliandi wald kinkinud; teine makswat koguni 1600 rubla, mis Karola wald kinkinud, ja kolmas makswat 90 rubla, mis Pärsti walla poolest kinkitud. Praegune õpetaja on üks Gesti sugu mees, nimega August Doll. — Kolmas on aastal 1847 puust ehitatud weike Wene õige usu kirik, mis ka seest ja wäljast wäga kenaste on ehitatud, kuhu juure järgmisel aastal kiriku maja ehitati. — Praegused preestrid on Wene sugu mehed: wanem preester nimega Johannes Rajewsky ja teine preester Theodor Aleksinsky.

Wiimaks elawad Wiliandis ka palju Suuda wõi Israeli rahwast, kellel ka Liwa wõi Kelmi külas (linna wälimises alewites wõi jagudes) oma koguduse koda peab olema.

Et Wiliandi lin lõuna, õhtu ja põhja poolt waadata ümberkaudse maaga ühetasase põhja pääl seisab, ja ka kaunis ümmargune on, siis ei wõi teda kuskil külje päält üle näha, muud kui aga, et linna raekoja torn ja kirikute tornid teiste katuste wahelt eemale wälja paistawad. Hommiku poolest küljest ehk järwe poolt waadata, seisab lin kõrge järsu mäe otsas, kuhu siiski rohkem feeduwilja ja rohu aiad wälja paistawad.

Wiliandi järw, mis kolm wersta pik ja ligi pool wersta lai, on üks neist kõige aruldamaist järwedest kõige maailma järwede seas, sest et tema enne kahesi otsast wet wälja on annud; ühest otsast jooksis üks oja Lännasilma jõkke ja säält Wörtsjärwe, ja teisest otsast Heimtaali alla ja Bernu jõge mööda Bernu merde. Pääle Wiliandi järwe on weel kaks niisugust järwe kõige maailma pääl tääda; üks neist on Rootsi maal ja teine Põhja Amerika maal. *) Niüüd on aga mõne

*) Thom. Hiärn pag. 9 ütles essi wiisil, et Bernu jõgi Wörtsjärwest hakkawat ja Wiliandist mööda Bernu alla jooksmat. Sedawiisi kirjutawad weel mitmet teised wanad kirjutajad.

aasta eest Wiliandi järwele Heimtaali poole suur sügaw kraaw kaawatut ja sellest saadik on teise otsa wee wälja-
joost järele jäänud.

Siiraniis tähele paneku wäärt on wana lossi ase ja tema waremed. Kuida juba enne ööldut, on see loss kolmes jaos olnud. Kõik need jaod on sügawa kraawide läbi üksteisest lahutatut, aga ühe wälimise ringmüüri läbi on kõik üksteisega ühentatud olnud. Kõige esimest jagu wastu linna, nimetatakse praegu kirsi mäeks, sest et kirsi puud hiljemalt sääl pääl kaswanud, ja lossi sisse käigu wäraw on Wiliandi mõisa aitade kohast wälja läinud, kelle aset kül mitte enam tunda ei ole, aga see wäraw, mis esimesest teise lossi jao sisse lähäb, on alles terwe ja ülewel. Teised lossi jaod nimetatakse praegu lossi mägedeks, kus ka praegu need mitmesugused müürid ja waremed seisawad.

Üleüldse on lossil lõuna ja õhtu pool kahe kordne kraaw ümber olnud, kus kahe kraawi wahel mõnest kohast imelikus kõrgeks on tehtut; põhja pool oli lin ja ühefordne kraaw, ja hommiku pool järw, kust lossi mägi wäga kõrge ja äkiline on. Mäed ja orud, mis pääle kraawide sääl lossi ümber on, on ütlemata kenad ja ilusad, kus mäed õiete kõrgeid ja orud hästi sügawad on, mis aga mitte wälja ei paista, sest et kõik metsaga täis on kaswanud. Seda peab üttema, et Wiliandlastel niisugused kenad jalutuse kohad on, kelle sarnatsid teistel linnadel, pääle Wõnnu, naljalt ei ole. Lossi aia kohad on praegu weel mõnesuguste aiawilja puudega ja wõsudega täidetut, aga kõik hari-
mata ja metsa läinud. Lossi aia koha kõrwas on weel üks suur neljanurgaline tüf maad nimetuse wäärt, kus kahelt reallt istutatut wanad pärna puud ümberringi seisawad ja puhastatut teed nende wahel käiwad, keda „Philosophen-Platz“ kutsutakse. Wisst on see lossi omanikude lusti aed olnud.

Mis praegusest Wiliandist weel võlida, on see, et ta igapäevaga laiemaks laguneb ja kasvab, ja isiaranis Gestlased need on, kes linna ümberringi oma weikeste majadega kasvatawad. Wiliandi kauplemine, isiaranis linadega ja lina seemnetega, on wast kõige Euroopa maal tuttaw; aga misjuguse inimeste kui ka elajate hirmsa waewaga ja põhjatuma teedega neid kui ka muud kauba wara Bernu ja säält tagasi weetakse, see on ära rääkimata, — ja mina ei tää, kelle pattuks ja loormaks niisugune waew ükskord saab armatut, sest niisugune kole waewamine oleks ühe raudtee läbi ammugi wõinud ära amitatut saada. Waatame iga sügise ja kewade, kuidas Tartlased ja Wiliandlased linu ja linaseemnid Bernu weawad, ja kuidas selle läbi Bernu tee nii hirmsal wiisil ära saab lõhutut, kus juures waesed loomad ja inimesed ärarääkimata waewandawad, siis on arusamata, kuidas inimesed, kelle läes wõimus ja wägi on, niisugust waewa raudtee läbi kaotada, seda külma südamega päält wõiwad näha. Sa kui palju waewa tehakse jälle neile waldadele, kes neid lõhutut teesid nii mitmele korrale aastas peawad täitma ja parandama. Kui kauplemine ühe maa suurem warandus ja ühe rahwa jõuu korra edendus on, siis ei peaks meie haritut ajal ja meie haritut maal seda mitte nõnda jäetama, nagu see wanaste Jaakobi ajal on olnud, waid meie loodame, et raudtee läbi Tartust Wiliandisse ja Bernu, Liuwimaa südame sooned warsti lahti tehtut peaksiwad saama, kui meid ka haritut rahwaks peetakse, kessel kauplemise edenduse ja rahwaliku läbikäigu fergituse pääle õigus on.

Sakala maa rahwa wanaaegsist juttudest.

Et meie Sakala maa ja Wiliandi linna ajalou hakatusest kunni meie päiwini läbi oleme käinud, siis ei saa wist mitte keegi pahaks panema, kui ma mõne wana jutu (Sage,) mis rahwa waimust wälja kaswanud, Wiliandist ja Sakala maalt kõnelen.

Wiliandi linna rahwas räägiwad ühte juttu nõnda: Ennemuiste olewat wäljapool lossi, järwe pool mäe kalda al üks kirik olnud, aga see olewat sellepärast, et seitse wenda sinna korraga sisse läinud, hoopis maa sisse ära wajunud. Praegu näidetakse sääl üht hallika sarnast wee auku, kuhu kohta nimetatut kirik ära olla wajunud. Iga uue aasta jõul kella 12 ajal olewat selle kiriku kella helistamist kuulda.

Teine rahwa jut räägib, et wanal sõa ajal Wiliandi lossi alus üksford olla üsna võnaks kaewetut ja sinna alla püssi rohtu pandut, et lossi püssi rohuga üles lasta. Nüüd olla üks mees waha nõbriga tule sinna püssi rohu juure pannud ja isi selle pääle ratsa hobusega tuhat nelja ajama pannud. Tema olla juba Pärsti mõisa juure jõudnud, kui tuli Wiliandis püssi rohu sisse läinud ja kõik wastu taewast wisanud; ommeti olewat säält üks müüri tüf tule süütajale Pärsti maile järele lendanud, temale pähä langenud ja teda sinna paika surnuks löönud. See müüri tüf olewat hilja aegu alles sääl maa sees serwiti näha olnud. — Ommeti lähäb see jut rahwa suus omas wiimses otsas nii kaugele kahe aralises, et see tule süütaja tõllaga senni kui Loodi kõrtsi juure olewat põgenenud, mis Wiliandist 12 wersta eemal on, ja sinna olewat järel lendaw müüri tüf tema maha löönud.

Kolmas jut ühest Risti kirikust Wiliandi walla Wanamõisa külas, loe minu kirjast „Rodu maalt Nr. 6.“

Meljas jut on nõnda. Bersta 6—7 Wiliandist lõuna poole on Loodi mõisa piiri sees üks suur ilus hallikas, nagu mõni weike tiik, ühe mäe külje pääl, kus nii ilus ja selge weesi on, et kõik põhjani ära paistab, kuidas weesi põhjast üles keeb, kus liiwa terad, nagu tangu terad keema leeme sees liiguvad. Seda hallikat nimetatakse „Sinihallikaks.“ Sellest räägib jut, et wanal ajal üks sõa kassa, kulda ja hõbedat, ühe suure sangaga katlaga sinna hallika sisse olewat peidetut. Selle katla sangast olewat üks pif tamme palk läbi pistetut olnud, kelle kestel siis raha katel olla rippunud, ja palgi otsad teine teinepool hallika ääre pääl seisnud; ommeti ei ole ükski seda raha kätte saanud. Üksford olewat Loodi mõisa härrale unes üteldut, et kui tema sinna hallikasse ühe wälja ehitatut rüütli ohwerdab, siis saawat ta selle sinna peidetut raha kätte. Loodi härra olewat siis ühe noore peremehe juure läinud, kelle talu sääl hallika lähedal olnud — mis ta praegu alles sääl seisab ja Lüütre taluks kutsutakse — ja olewat sellele nime- tatut talu anda ja teda priiks lasta lubanud, kui ta ennast, kui rüütel wälja ehitada lasseb ja ratsja hobusega kolm forda seda tamme palki mööda üle Sinihallika sõidab. — Mees mõtelnud seda asja ümber ja ei ole ta tohtinud diete wastu panna, kunni ta härra pakkumise wastu wõtnud, ehk küll täädnud, et teda selle wäisiga wana sarwikule wõi raha hoidjale ohwriks on tahetut anda. Nüüd ehitatut talunik — Jüri olnud ta nimi — kui rüütel uhkeste wälja, ja kui ta hobuse selga istunud, ütelnud ta isieneses: „Isa, Poeg ja püha Waim ole mo kaitaja!“ — Kui härra seda kuulnud, saanud ta selle üle pahaseks ja ütelnud: „Mis kurat ja sääl kõneled?“ — Teine wastanud: „Si midagi!“ — Nüüd lõwnud mees weel risti rinna ette ja sõitnud oma täluga tamme palgi mööda otse kobe ilma wigata üle Sinihallika; aga nüüd olnud kats forda weel edasi tagasi käija. Teise korra ajal waonud

tamme palk tema al keskelt õige kõverasse, nõnda et mehe jalad juba wette puutunud, aga ommeti saanud ta terve nahaga läbi! Kui mees kolmat korda palki mööda üle hallika sõitnud, siis olewat palk suure ratsumisega katki läinud ja raha rataab suure kilina ja kolinaga määratuma sügawusesse kukkunud, kuna mehe ratsa hobune ka tagasipidi sisse kukkunud, aga ommeti kõige mehega wälja rabeleunud. Loodi härral olnud selle üle küll paha meel, et raha püüß tühja läinud, aga ommeti oli ta Jürile selle hobuse kinkinud ja ka selle lubatud talu annud, mis sellest saadif „Küütli taluks“ olla kutsjutut, sellest aga hiljemalt „Lüütri“ olla tehtut. — Praegu olewat aga need tamme palgi otsjad teine teinepool hallika ääre pääl näha.

Wiendafs räägib rahwas Sakala maa jao sees seiswa Karsti lossi ligidal ka ühest sõa kassast, mis maha olewat maetut. Panga mõisa rohu aias on mitu wäga wana pärna puud õiete üksteise ligi kasvamas, selle ümber maapind suurte raud kiwidega täidetut olla: sääl nende puude al olla üks tünder kulda ära peidetut, mis keegi ei pea kätte saama. Nõndasamma olewat ka Karsti lossi müüride ühe nurga sees üks warandus paigal, mis wana Rootsi kirjades kül ülewel olla, aga siit maa rahwale täadmata. — Ka Sakala wallas Pilißtwere kihelkonnas räägitakse, et sääl Wõhma jaarel üht talu kaewus ühe kuld otsaga jäme raud palk olla. Mitme aasta eest olla üks kroonu ülem soldatitega sinna saatetut, seda wälja kaewama. Ülem olla aga ifka kõrtsis olnud ja soldatit üksi kaewanud, kunni nad raud palgi otsa kabe jala pikkuselt päewa ette saanud, aga kuld otsa weel mitte wälja jõudnud kaewata, siis olla see palk ifka wälja wõtmata jäänud.

Knuendafs räägitakse ka Wiliandi maal paaris kohas wana pagana silla tegemisest. Wõrtsjärwe põhja poolses otsas, arwata 2 wersta Diju kõrtsist

Waibla wõti Jõesuu poole minna, on ühe talu juures üks suure maantee sarnane, kaunis kõrge kiwi tee, mis ligi pool wersta pik, kurni tüki maad otse järwe wette sisse lähäb ja sääl ühe korraga järsku ära lõpeb, nagu üks ilmatu suur ümmargune kiwi hunnik. Selle tee olewat wana pagan ükstord teinud, keda ta ühe wõga teise järwe otjani läbi teha tahtnud, jäänud aga waene mees oma töwoga hiljaks, ja kui kul kestwõd esimest korda laulnud, olewat ta wiimse süle täie kiwe sinna paika maha pillanud ja isi palgama pannud. — Nõnda räägitakse ka Disust, et wana pagan läbi Disu järwe kiwi teed olla teha tahtnud, aga oma töwoga niisamma hiljaks jäänud ja kuse laulu ebmatuse pääle Sammaste küla juure Siwe soo oja lähidale kiwi sületäie maha pillanud. — Niisuguses silla tegemises näitse wana paganat mitmes kohas olewat, nagu ta Hio maalt Soome maale silda teha tahtnud, aga põlle pael katki läinud*) ja kiwid maha kukkunud, ja üks kord olla ta maa kohutajaga kauba teinud, et ühe wälja kiwidest ühe wõga ära puhastab, — mis ta ka hoolega oli teinud. Wiimse koti täie ajal olla maa kohutaja salaja kuradi selja taga läinud ja noaga koti lõhki lõiganud, et kiwid kõik kolinal kotist wälja jooksnud, mis pääle kused üles ärkanud ja kurad nõnda oma wõidu kaotanud. — Ka Kariste järwest püüdnud ta silda läbi teha, kus praegu weel kiwisilla ase leida olewat.

Seitsmendaks räägib rahwas Disu järwe sündimisest nõnda: Disu järw ei olewat mitte enne sääl olnud, kus ta nüüd on, waid Disus Türi kihelkonnas Gesti maal, kus praegu just niisugune lage soo olewat, nagu Disu järw, kust üks weike ojake wälja jookswat. See sinane Disu järw olewat ühe hirmsa musta pilwe näol ülewel edasi tulnud, kus al üks hirmus suur must härg käinud ja nagu seda pilwe juhtinud. Wiliandi

*) Waata Kodumaalt Nr. 3 lehek. 13.

Loodi kõrtsi juures olla härg kinni pidanud ja kaks korda (on aga näha viis korda) jalga tõmmanud, kuhu suured augud järele jäänud ja kalu ülemelt pilwist maha sadanud; sinna pidanud järwe härg siis järwe maha lastma. Aga al orgus olnud oja pilliroo sees üks wana tark ja kawal mees warjul, see ütelnud: „Disust tuleb ikka ja Disu lähäb härjake!“ — siis läinud ka härg Loodist müürades ära ja lastnud järwe Disu maha. See olnud otse heina aeg, kus heinalised parajaste Disu järwe asemel tööl olnud. Kui heinalised seda musta pilwe on näinud tulema, on kõik ära põgenenud. Üks noorik olla aga wihma eest oma kaela keedi ja pää rätikut heina saos otsast ära wõtma läinud, ja nõnda järwe wee alla jäänud ja ära uppunud. See käiwat ennast nüüd iga aasta kord näitamas ja nõudwat enesele üht inimest seltsiks, mikspärast ka iga aasta üks inimene sinna sisse peawat ära uppuma. — Praegu nimetatakse ka weel seda paea moodu sügawat liiwa orgu Loodi kõrtsi ja oja wahel „Härja oruks.“ —

Selle järwe sündimise lugu taga saab ka oma jagu tüt olema. Wissist on üks kange tuule keerutus, nagu paari aasta eest Läti maal oli — Disu järwe wee ülesse tuulde tõmmanud ja ring tee pääl edasi wiinud. Loodi kõrtsi juures olewat härja jäljed ei ole wissist muud kedagi, kui kange tuule keerutusest sisse puuritut wõnused, kus kaks aset hommiku pool suurt teed, kolmanda serwast käib suurtee läbi, neljas on kõrtsi keldri taga ja wiies, kõige suurem ehk härja org kõrtsi ja oja wahel, mis kõik enamiste ühes reas seisawad. Disu järwe asemel peab muidugi westi ja säääl kaldal heinamaad olema olnud, otse kui praegu; aga üks pilwe murd (Wolfenbruch) wõib säääl jahedama õhu kohas Loodi poolt tulewast pilwest sündinud ja endist järwe äkitselt täitnud olla, et ka mõni inimene ära wõis upputa, nagu eesnimetatut noorikuga lugu on. Et niisugused kanged tuule keerutused suured augud maa

sisse puurivad, sest et nemad väga rasked asju oma keeru sisse võtavad, on viimse tormi ajal Läti maal näha olnud, kus torm mõnes kohas 1—1½ süllda sügavad augud pae kivi sisse puurinud.

Rahetsamaks Walge järve sündimisest. Walge järv on Helme kihelkonnas, nõnda ka endise Sakala maa sees, kust ma wanu jutte lubasin juttustada. Seda järve nimetatakse ka Koorküla järveks, sest et see Koorküla mõisa maa sees on, mis sääl ümberringi mägedest sisse olla piiratud. 1300 aasta ümber olnud sääl järve asemel — nõnda räägib wana jut — Walgi mõis. Sääl mõisas olewat üks wend oma õde enesele naiseks tahtnud võtta, aga selle mehe ema wend, nimega Adrikas (wist Aderkas) on väga selle wastu olnud. Dmmeti olnud säälane kiriku pap noore mehe nõuus ja on aitanud temale Riiaist selle tarwis loa wälja saada, et nad wiimaks kokku olla laulatatud. Pulma õhtul olla onu Adrikas ühe seestpidise hääle järele käsju saanud, et ta säält peaks ära minema. Selle järele olla üks raske pilwe murd tulnud ja kõik see mõis kõige pulma rahwaga ära wajunud, ja sinna asemele järv sündinud. Hommikul olla Adrikas jälle pulma majasse tahtnud minna, aga leidnud säält asemelt järve. Tagasi minnes tulnud temale laulataja pap wastu, ja kui see Adrikasi käest kuulnud, et mõisa asemele järv tulnud, olla warsti maa tema al lõhki läinud ja teda ära neelanud, — ja seda kohta näidatawat ka praegu weel. — Räägitakse, et üks Unrep aastal 1640 tuufrite läbi mõnesugusid asju säält wee alustest majadest wälja on lastnud tuua, ja et aastal 1718 weel majade seinad läbi selge jää ära on nähtut.

Ühetsamaks räägitakse maa sisse wajunud kirikutest Wiliandi maal weel kahes kohas. Esiteks olewat selle maantee ääres, mis Wiliandist Pujatusse ja Rõppu lähäb, Wiliandi kiriku mõisa lähidal üks suur auk, kellest rahwa jut räägib, et sinna üks kirik olla ära

wajunud. Üks naine olewat selle kiriku ukse ette magama heitnud, kui temale korraga unes ööldut: „Tõuse ülesse, ja magad kiriku torni otsas!“ — Naine olewat ka kohe ülesse tõusnud, aga kirikut ei olewat enam kufagil olnud, waid aga üks suur auk sääl kohas, kust üks torni tipuke weel wähä wälja paistnud. Praegu näitawat see auk weel kiriku sarnast aset, kus suure kiriku asemel suurem auk ja wäikse kiriku asemel wäikse wahega wäiksem auk olewat.

Et sääl kohas aga iial kirikut oleks olemas olnud, ei wõi mitte wõimalik olla, sest et kõige wanemad kirjat sellest midagi ei räägi. Dmmeti arwatakse, et sääl kohal üks maaalune wee woolus maa alt ära on tõnistanud, ja maa säält kohast sisse kuttunud, kuidas seda mitmed augud ühe rea pääl sääl tunnistawat, mis Wiliandi kiriku mõisast läbi minnes Tomuski poole endid näitawad.

Teiseks on selle tee ääres Sultsi kõrtsist Karksi poole minnes Widwa kõrtsi otsas üks sügaw ümmargune auk, sellest rahwa jut räägib, et sinna ennemuiste ka üks kirik ära olewat wajunud.

Kümnemaks: wana pagana leiwa labida wiskamisest. — Halliste ja Karksi kihelkonna maa on enamiste üks kõrge ja jaolt ka mägine maa; sellepärast jooksewad sääl kõit ojad ja jõed enamiste läbi sügawa orgude, kus jälle mäed ja orud kõrwal seisawad ja jõe kaldale wälja jooksewad. Niisuguste mägede, orgude, jõgede, hallikate ja aukude juures on wanal rahwal ifka midagi jutustada. Üks niisugune on Karksi jõgi, mis Karksi ja Halliste kihelkonnast ja wana Kariste järwest läbi, kunni Kanakülasse ja Bernu jõkke wälja lähäb. Selle oru kaldal kahe penikoorma maa pääl, see on Karksist kunni Wana Karistesse — räägib rahwas nelja põrgu haugu mäest *): esimene on teinepool Karksi wana lossi

*) Põrgu haugu mägest ja orgust on muial meie maal weel wägu palju, mis siin mitte wõimalik ei ole ülesse kirjutada.

ja kirikut ja teine Polli mõisa al Mäffiste talu kohal, kolmas Abia mõisa ligidal Indu kõrtsi taga ja neljas Koodi org teine pool jõge, Wana Kariste mõisa juures. Nende mägede ja orgude sees olewat ennemuiste wana pagana sugukonnad elanud, ja kui nende naised leiba olewat teinud, siis olewat Abia põrgu haua wana moor leiva labida üle jõe Kariste Koodi orgu, selle wana pagana moori kätte wisanud ja see säält jälle tagasi, kui tarwis olnud; nõndasamma olewat ka Karksi ja Mäffiste wana pagana moorid leiva labidast üks ühe ja teine teise kätte wisanud, kui nad leiba teinud, sest et kumbagi kahe sugukonna pääl üks ainus leiva labidas on olnud.

Imelikul wiisil lähäb see jut meie maa rahwal ühe Westwaalia maa rahwa säärätse jutuga peaaegu ühte. Säält räägitakse, et Pirmonti orus kaks „Hüüni“ sugukonda, üks Schilde ja teine Asteri mäe pääl olla elanud. Need olewat nii kanged ja wägewad olnud, et ükski muu inimene nendega ei olla tohtind wõitlema hakata. Kui nad endile lõuna ajal puru olla feetnud, siis olewat nad nii hirmus suure lusikaega üle oru ühe mäe otjast teise üksteisele pudru süüa annud, et teistel orus elawa inimestel siis ikka suur hirm ja jälestus on olnud. — Hüünid oliwad Sakslaste wana usu järele ühed imelikud suured ja wägewad inimesed, nagu meie Kalewid, keda meie hiljemad jutud meil jälle wana paganateks ümber on muutnud. — See wõib ka olla, et ennemuistisel ajal Anafi poegade sarnatšid suuri inimesi, keda Israeli rahwas juba kartšiwad, nii kui ka Goliat — nii hästi meie kui ka Salja maal on olnud, kes hiljemalt ära kadunud ja kellest säärätšed jutud weel rahwa suhu jäänud. —

Nõndasamma räägiwad siit rahwas, et eesnimetatut Wana Kariste Koodi orust, mis suure oru kalda al selle tee ääres seisab, mis Kariste silla otjast Wana Kariste

mõisa lähäs, — öösel keegi joobnud pääga ei ole tohtinud mööda minna, siis olewat wana pagan neid tahtnud ära kägistada ja Koodi orgu oma pesasse wedada, ehk olewat neid ka peksmisega tahetut ära tappa. Silja aegu olewat üks mees natuke joowastanud pääga ja suure kartusega ööse säält läbi mõisa rehele sõitnud, kui ühe korraga tale selga hakatut wirutama. Küll olewat mees Jumalat palunud, risti ette heitnud ja mitu kummend korda Sameie läbi lugenud, aga midagi ei ole awitanud, ja seda hullemast saanud ta küüru mööda, mida rutemalt ta hobust taga ajanud; jäänud hobune aga pikkamine käima, siis jäänud ka hoobid arwemaks, ja kui hobune seisma jäänud, siis jäänud wana pagana hoobid ka koguni seisma. Hankunud ta jälle hobust ajama, siis tulnud matsud uueste selga ja ei ole sugugi rahu jäänud, kunni mees mõisa rehe juure saanud. Säält tulnud ta surma hirmuga wankest maha ja leidnud aga, et üks kõwerasse wäänetat aia teiba paari wits ratta kodarate wahale olla juhtunud, mis iga ratta keeru ajal oma porise ladwaga mehele matsu selga wirutanud, et mees üle pää porine olnud, nagu oleks ta kunagi wana pagana saunast tulnud.

Üheteistkümmemaks. Wana Karista Saapa talust räägitakse järgmist juttu: Üks Rootsi kuningas olewat üks kord teise sõwäe eest ära põgenenud ja olewat eesnimetatud suurest orust ja jõest teine poole läbi läinud. Selle oru sees olew jõe äärne maa on väga pehme ja mäda; sinna mäda maa sisse olewat kuningas oma teise saapa ära kaotanud ja jala märjaks teinud. Ühe talu (nüüdsse Saapa) juure wälja saades, olla ta sinna sisse läinud ja säält peremehe käest kuiwa saapa jalga saanud, mis eest ta siis peremehele selle talu päriseks olla kinkinud, keda sest saadik Kuivsaapa taluks hüütakse ja kellel praegu isäralifud õigused on*).

*) Üks teine kord selle talu dokumentidest.

Selle talu maast on aga veel kaks teist talu saanud, kellest teine Hendriku-Hansu kutsutakse ja praegu üle oru teine pool jõge seisab. Selle Hendriku-Hansu talu sees on praegu veel üks sõamehe raud kübar, mis wisstist Rootslaste päralt on, keda kas Rootsi kuninga või mõne suure ülema päralt arwatakse olewat. Pääle kübara olewat sinna talusse veel maha jäänud: üks suur mõel, üks oda, üks suur laia teraga sõdimise kirwes ja üks puust süllapuu sarnane riist. Need wiimsid asju ei ole enam olemas, kui aga kübar üffi.

Selle talu inimesed ei tää nende asjade sinna jäämisest isi midagi; muud kui seda räägivad, et Biliandi silla kohus wanal ajal jääl talus iga aasta olewat järele waadanud, kas nende sinna jäänud asjade kohal talu maja katus terve olewat.

Rahwas räägivad aga seda asja veel nõnda: Kui Wenelased Rootsi wäe Tuhalane kohas ära olewat wõitnud, siis olewat Rootsi wäe ülem või kuningas ära põgenenud ja Pulli talusse läinud, kelle asemel nüüd Polli mõis on. Pulli talu peremees olewat põgeneja oma hobusega tagaajajate eest koha Bernu poole wiinud, kunni Hendriku-Hansu (Saapa) talusse Kariste jõe ääre. Et aga tagaajajad nii koha järel on olnud, siis ei ole peremees põgenejat muul wiisil enam peita saanud, kui ajanud ta ahju ja toppinud puud ette. Kui tagaajajad sinna talusse olivad tulnud ja järele nõudnud, kuhu see põgeneja läinud? siis wastanud peremees, et ta kedagi ei olla näinud, — ja säädnud isi puud ahju suu pääl põlema. Tagaajajad olla kül talu hooned läbi otsinud, ei ole aga midagi leidnud ja warsti ära läinud. Nüüd wõtnud peremees kuninga ahjust wälja, ja wiinud oma hobusega jälle tulist nelja Bernu randa, kust ta omale maale olla ära pääsnud.

Nõnda olla siis wisstist selle põgeneja kuninga või ülema raud kübar ja sõariistad sinna Saapa talusse

maha jäänud. Selle arvituse eest olla Rootsi walitus Pulli ja Saapa talud neile peremeestele igaweseks päranduseks kinkinud, kelle üle Saapa talul weel praegu wanad kirjad on. Pulli talu maja olewat aga ära põlenud ja sellega ühes ka talu kingituse dokumendid, mispääle selle talu asemele praegune Polli mõis on ehitatud.

Et aga Wana Kariste Saapa talude juures isi üks sõa lahing mõib olla olnud, on sellest näha, et säält külast läbi käima tee ääres üks suur raud kivist rist on, ja teine vähem rist säält tüki maad eemal otse Saapa talu lauda taga. Niisugused ristid ei tähenda tial muud, kui et säält sõa platsid olnud, ehk et sinna olla mõni tähtis inimene maetud.

Ka mäletawad rahwas mõnel ristil mõnda muud tähendust olewat. Laatre Samla karja mõisa piiri sees, mis wersta kolm nimetatut Saapa taludest õhtu pool seisab, olewat ka kaks kivist risti üksteise ligi. Neist räägitakse, et säält kohas ennemuiste kaks pulma rongi üksteise wastu olewat tulnud, aga kumbki ei olewat teise eest kõrwale läinud, kummi peigmehed üksteist mõdegaga sinna paika maha olewat tapnud, kelle mälestuseks siis need kivi ristid sinna üles pandud *).

Weel üks suur lai kivi, kelle pääle suur rist olla rajutat, olla Abia walla Tõllamõusaare talu põllu sees, kellest aga keegi ei tää, mis märk ehk tähendus see peab olema.

Raheteistkümneks räägime weel ühest asjast, mis armata 43 aastat tagasi Wiliandi ja Suure Jaani kirikute juures on sündinud.

Enne ülewel nimetatut aega olnud Suure Jaani kirikul üks ainus wäär wõi koor torni pool otsas. Wastsemõisa wallas Saarisoo talus olnud üks rikas pere-

*) Ühest teisest niisugusest kohast räägitakse Hiio maal, kellest Rodumaalt Nr. 3 lehek. 33 lühidelt kõneldakse.

mees, Hans või Hendrik nimi; see on siis sinna kirikusse oma fuluga külje pääle wäärid lastnud ehitada. Tegija olnud üks junftimeister, Meier nimi, kes aga oma tööd mitte hästi ei ole teinud. Saarisoo Hans olewat kül ütelnud, et selle laia wäärile ka kessele peak-siwad sambad ja toed alla pandut saama, — mis pääle meister ennast koguni pahandanud ja seda mitte teinud, üteldes: Mis niisugune rumal talupoeg niisugusest tööst ka peaks täädma, sest tema, kui tark meister, tundwat seda asja isti palju paremine! —

Wäär saanud Jõuluks parajaste walmis. Nagu Jõulus igal pool palju rahwast kirikusse tuleb, nõnda tulnud ka Saani kiriku juures — ja uus wäär läinud raskest rahwast täis. Ühe korraga tõusnud Sumala teenistuse ajal üks hirmus ragisemine ja kärisemine, mis järel uue wääri põhi alt ära wajunud ja kõige täiega inimeste kaela maha kuffunud. Minu wenna äi ütleb enese otse sääl ülewel olnud, aga ommeti wääri ääre või rind toe najal; nõnda olla tema siis säält finni hoides selle äärega ülesse jäänud ja terve nahaga ära pääsnud. Wääri põhja al ei olewat ommeti enam, kui kolm inimest kobe surma saanud, sest et wääri põhjal teine ots ülesse pidama jäänud, aga palju olewat wigaseks saanud ja ära pigistatut. Kui istmede õrred maha kuffuwat põhja mitte ei oleks wastu wõtnud, siis oleks kahju palju suurem olnud. Neil, kes wääri põhjaga tüktis maha tulnud, ei ole mitte palju wiga saanud, sest et se aigapidi maha tulnud. Muidugi oli kirikus üks hirmus tungimine ja wälja jooksmine tulnud, kus palju kisa ja karjumist on olnud ja palju inimest wigaseks, poolsurnuks ja ka koguni surnuks pigistatut, ja ka ukсед ja afnad eest maha lõhutut.

Et inimesed sellest kuffumisest nõnda ära olla kohutatut, siis on järgmisel Uue aasta päewal sääl jälle niisammasugune rahwa wälja jooksmine, karjumine

ja kiskendamine olnud, kus palju inimesi häda ja kahju saanud. See lugu tulnud aga nõnda, et üks sant wõi kerjaja treppi mööda wääri pääle roninud, aga tep olla tal käest maha kukkunud ja koliseedes mööda treppi maha weerenud. Nii pea, kui inimesed seda kuulnud, olla nad koe karjuma hakanud: Wäär kufub maha! wäär kufub maha! — ja on kõik üle pää ja kaela kirikust wälja jooksnud.

Nõnda on järgmisel kewadel ka Wiliandi kirikus lugu olnud, ehk sääl kül mitte wäär maha ei ole kukkunud. — Nimetatut kewadel, kus kirik ühel Püha päewal rahwast täis olnud, on wäljas pisse müristamine olnud. Ühe korraga lõõnud nagu üks tuule keerutus Sumala teenistuse ajal kiriku uksest sisse, kui inimesed korraga karjuma hakanud: Kirik põleb! kirik põleb! Teised jälle: kirik langeb ära! — mis wisist sellest jutust tulnud, et kui seitse wenda korraga kirikus olewat, et siis kirik ära peawat langema. Kolmanded karjunud jälle, et wäär kufub maha! — mis pääle üks hirmus tungimine ja kisa on tulnud, kus rahwas kõik ukseid nii kinni kiilunud, et kunagi wälja ei ole pääsnud ja kus mitmed teiste päade pääl jooksnud, afnad puruks lõhkunud ja säält wälja tüffinud; sääl juures olla ka palju inimesi poolsumnuks ja wigasets pigistatut ja sökutut. Ka õpetajad ei ole enam usteft wälja pääsnud, waid noor õpetaja Holst olla wana õpetaja Karblomi weifse kiriku afnast wälja tõstnud.

Minu äm kõneleb praegu seda lugu: „Mina olin sellel ajal noorik ja tahtsime oma mehega sellel Püha päewal lauale minna, kui korraga niisugune hirmus kisa ja tungimine kirikus tõusis, mis mina mitte ära ei wõi rääkida. Mind tõugati teistest kesket kirikut ja minu mees kadus ka minu juurest ära. Kui ma teiste wahel teda ümber waatasin, siis nägin, et ta ülewel afna pääl oli, kelle ta eest ära oli lõhkunud. Ta näitas käega minu poole, et ma afna juure pidin minema,

kuhu ta mind ülesse ja wälja awitas. — Aga mis-
sugune olin ma, kui ma wälja sain! — Minu mees
oli omad käed akent lõhkudes katki lõhkunud ja weri-
seks teinud, ja et minul walge laulatuse wõi pulma
kleit selgas oli, siis olin ma hoopis werine, kui ma
aknast wälja sain! Aga seda rahwa karjumist ja häda
ei mõista ma mitte üles rääkida, kuna firikul kõige
wähämat wiga ei olnud, — ja nõnda jäi Jumala
teenistus poolikuks pidamata.“ —

Selle järele on Ratwere palwe majas ka niisamma-
sugune lugu olnud. Kui rahwas ühe Püha päewal
parajaste palwel kous olnud, on wäljas waljuste
müristanud ja wälku löönud, kui rahwas sees fisen-
dama hakanud: maja põleb! Siis olewat ka kõik
uksed ja aknad eest ära lõhutut ja rahwas wälja jook-
snud, — aga majal ei ole midagi häda olnud *).

Ratwere Sakala rahwa laulust.

Oleme tänini kõnelema, mis meie rahwas wanast
ajast weel täädwad jutustada; waadagem siis kord
lühidelt, kuidas Sakala rahwas wanal ajal ka on laul-
nud. Üleüldse arwatakse, et meie rahwa laulud kõik
enne Sakslaste seietuleku aega olewat luuletatud; aga
mitmest neist saame aru, et see ommeti nõnda ei ole
olnud, nii kui järeletulew Sakslaste laul seda tunnistab:

Olin aga orja käisin karjas,
Olin Olleris sulane;

*) Niisammastugune lugu on aastal 1660 Riia linna
Jakobi wõi Doomi kirikus kolm korda sündinud, sest et kart-
nud torni sisse kukuwat, nagu Peetri kiriku torn korra olewat
maha kukunud. Sääli ei ole üks kord ka muud sedagi olnud,
kui et üks weife kimise mööda treppi maha weerenud, mis pääle
rahwas kirikust wälja jooksnud. B. a.

Olleris olid suured ruunad,
 Suured ruunad, paksud paavid.
 Tahtsid nad soale sugeda,
 Kauda harjale harida.
 Ei ma wiitsind neid sugeda,
 Kauda harjale harida.
 Pidi mind siis piitsul peffetama,
 Koosa warrel ropsitama.
 Sain aga waene mees walama,
 Pila tupemees tulema.
 Walasin wähe aeda mööda,
 Kuude küla kopelt mööda,
 Põiki sooda, risti sooda,
 Püksid põigiti peosse,
 Kaltsjud kaksiti kaelasse.
 Pihuks mul läksid püksti paelad,
 Wiieks tüüks wiisu paelad,
 Kuueks tüüks kuue nöörid! —

See laul tunnistab selgeste, et tema luuleja Läti maal Oleri mõisas Sakslaste orjuses on olnud, kust ta nõnda ära on põgenenud. Kaupo ajast, kus Lätlased Gestlasti ühtepuhku omale maale wangi wedasiwad, ei wõi see mitte olla; sest nemad tapsiwad ikka kõik mehed ära, muud kui tüdrukud, naised ja lapsed wedasiwad nad omale maale wangi.

Üks teine laul näitab aga meile, et see tõeste enne Sakslaste seietulekut, ehk ka sellel ajal siit rahwa suhu on sündinud, ja see on see kuulus Sakala rahwa sõa laul, keda ka professor Jegor von Sivers Saksa keele ümber pannud ja oma laulude hulkas ära trükkida lastnud *). Jegor von Siversi laulus läheb aga esiti üks noor wäeseks lapses jäänud tütarlaps oma wenna

*) Aus beiden Welten. Dichtungen von Jegor von Sivers. Leipzig 1863. B. a.

eest sõtta, keda onu nimelt sellepärast saadab, et waen-
 lased seda õrna tütarlast nähes ehk haledust tunneksivad
 ja rahu teeksid; aga kui oma päälis seda leiab, ütleb
 ta seda ordumeistrile, kes tütarlapse warsti kodu tagasi
 saadab, kelle asemele aga kasuwend jälle sõtta lähab.
 Meie sõea laul hakkab aga nõnda:

1.

Kes tõi sõea sõnumida?
 Kesje kandis waenu keelta?
 Ura! tõi sõea sõnumida,
 Wares kandis waenu keelta!
 Kes läab meilta sõdimaie?
 Kas läab isa, wõi läab poega?
 Ei läinud isa, ei läinud poega,
 Läks aga noorem pojukene,
 Oma uhle halliga,
 Kulda kapja kõrwiga.

2.

Boeg läks aita ehtimaie,
 Sõde juure õppamaie:
 Pane selga surma särki,
 Pane kaela kalmu rästi,
 Wõta kätte koole finda.
 Oh minu ella wellekene,
 Ära sina sõida sõea ette,
 Sõea ette, sõea taha;
 Sõida sõea keskeella
 Ligi lipu kandijata
 Keera keskset waenu wälja:
 Esimesed heidetakse,
 Tagumised tapetakse,
 Keskmised koju tulewad!

3.

Tuli siis wenda jälle koju,*)
 Sõitis isa ulse ette,
 Sitswa õue wärawalle.
 Tule isa, tunne poega!
 Tule ema, tunne poega!
 Tule wend, et tunne wenda!
 Tuli aga isa, ei tunnud poega,
 Tuli ema, ei tunnud poega,
 Tuli wend, ei tunnud wenda.
 Tule õde, tunne wenda!
 Tuli õde, tundis wenna,
 Oma kalmu kaela rätist,
 Oma surma särgikeseft,
 Oma koole finnastesta!
 Wend siis mõistis, jälle kostis:
 Wõta õde wõidu wifat,
 Wõta wõidu mõegakene,
 Pese puhtaks waenu werest,
 Loputa were lombikestest.
 Hall mul hirnub heinufida,
 Kulda kapja kaerufida!

4.

Õde mõistis, jälle kostis:
 Istu maha ella welle,
 Hakka sõeast juttustama.
 Tapeti palju taperil?
 Woolas weri wifatile?
 Wend aga mõistis, wastu kostis:
 Oh minu õrna õelene,
 Sõstra silma sõsarake,
 Mii oli sõeas mehe päida
 Mii kui metsas mättaaida,
 Mii oli sõeas sääre luida,

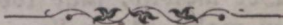
*) Jegdr von Siversi laulu sees ööldakse sõtta läinud wend 7 aastat sõas olnud ja siis wõidu järel koju tulnud.

Mii tui kõrtsi kõrre maala,
 Saksja veri tuli sadulasse,
 Wene veri tuli wõõresse,
 Meie meestel mõtetemata!

Õde aga mõistis, jälle kostis:
 Kuule minu kulla wellekene,
 Kas oli sõeas naine armas,
 Naine armas, kaasa kallis?

Wend aga mõistis, wastu kostis:

Oh minu õrna õekene,
 Sõstra silma sõsarake,
 Ei ole sõeas naine armas,
 Naine armas, kaas ei kallis!
 Sõeas armas haljas mõeka,
 Haljas mõeka, raske rauda,
 Kallis kange pää hobune!
 See mind päästis Pärnu maale!
 Aitas minu Harju maale,
 Tapelus meil tallitatut,
 Waenu hääled waigistatut!

S i s u:

- Nr. 1. Liivimaa kuningas Magnus ja Wene Saar Joann Wassiljewitsh IV.
 - Nr. 2. Mõnda Isamaa wanust aegust.
 - Nr. 3. Rootslaste wäljarändamine Hiitomaalt aastal 1781, ja teiste Gestimaal elawa Rootslaste loust.
 - Nr. 4. Sõda Wolmari linna al ja Rakwere linna õnnetu kadumine.
 - Nr. 5. Liimlaste würst Raupo, ja sõdimised tema päiwil.
 - Nr. 6. Gesti rahwa wanast usust, kombedest ja juttudest.
 - Nr. 7. Sakala maa ja Wiljandi lossi ja linna aja loust.
 - Nr. 8. Nurmegunda maa ja Põltsama lossi ja linna aja loust.
 - Nr. 9. Järwa maa ja Patde lossi ja linna aja loust.
-